

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. H.Ə.ƏLİYEV adına COĞRAFIYA İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NƏRİMAN ƏZİZ oğlu PAŞAYEV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏBİİ FƏLAKƏTLƏRİN
TƏSƏRRÜFATA TƏSİRİNİN İQTİSADI-COĞRAFI
PROBLEMLƏRİ

5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Azərbaycanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akademik
R.M.Məmmədov

Rəsmi opponetlər: coğrafiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ç.N.İsmayılov

coğrafiya üzrə elmlər doktoru, professor
R.N.Mahmudov

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
V.M.Vəliyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsi, “Azərbaycan coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi metodikası” kafedrası

Müdafiə 09 iyun 2017-ci il, saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D 01.091 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiyanın əsas binası, 8-ci mərtəbə, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Möhürlə təsdiq olunmuş rəyləri iki nüsxədə bu ünvana göndərməyiniz xahiş olunur: Az. 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiyanın əsas binası, 8-ci mərtəbə, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.

Avtoreferat 08 may 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D 01.091 DŞ-nın elmi katibi,
c.ü.f.d., dosent**

M.S.Həsənov

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Təbii fəlakət (TF) bir proses və hadisə kimi tarixin bütün mərhələlərində - məskunlaşmanın ilk dövrlərindən müasir zamanadək insanları böyük risk altında yaşamağa vadar etmiş və onların əsas diqqətini həmişə TF ilə mübarizəyə, onların məhvedici təsirinin zəiflədilməsinə doğru yönəlmişdir. Müxtəlif elm sahələrinin və məhsuldar qüvvələrin inkişaf etməsi TF-in vurduğu ziyan və dağıntıların qarşısını alan və ya onların gücünü zəiflədə bilən mükəmməl texniki vasitələrin yaradılmasına təkan vermişdir. TF riskli ərazilərdə əhalinin sayının sürətlə artması, urbanizasiyalaşma prosesinin genişlənməsi onun intensivliyinin artmasına səbəb olmuşdur. Regionların müxtəlif təbii-iqlim şəraitindən və mənimsənilmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə, əhali məskunlaşmasında və istehsal komplekslərinin ərazi təşkilində TF riskini minimum səviyyəyə endirmək hazırda coğrafiya elminin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün TF-in yaratdığı problemlərə iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan yanaşma predmetə aid bir sıra konkret məsələləri həll edə bilər. Bu kontekstdə respublika əhalisinin və təsərrüfat sistemlərinin TF riskliyinin müəyyən edilməsi, onlara qarşı aparılan mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması iqtisadi və sosial coğrafiya elminin əsas tədqiqat sahələrindən biri olmaqla, həm də dövlətin strateji-prioritet istiqamətlərindən biri sayılır.

Son dövrlərdə baş verən müxtəlif növ TF nəticəsində dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına və əhaliyə dəyən ziyanların dinamikası getdikcə artmaqda davam edir. Problemin aktuallığı nəinki gözlənilən TF-in hər bir ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə təsirinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşır, həmçinin iqtisadi-təsərrüfat sisteminin adaptasiya imkanlarının tədqiqi və tətbiqi ilə təyin edilir. Burada iki amilin sintezi – müasir iqlim dəyişmələrinin təsirinin artması və əhali məskunlaşmasının genişlənməsi mühüm yer tutur. Dünyada və eləcə də Azərbaycanda TF-in dinamikasının artdığı, məskunlaşmanın, urbanizasiyalaşma prosesinin genişləndiyi və iri təsərrüfat komplekslərinin formalaşdığı coğrafi məkanlarda əsas hərəkətverici qüvvə olan insanın həyat və təsərrüfat fəaliyyətini mühafizə etmək dövrün vacib tələbatına çevrilmişdir. Müxtəlif təsərrüfat strukturlarının inkişaf etdiyi hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasında əhalinin və təsərrüfat komplekslərinin TF-dən səmərəli mühafizə edilməsində yeni, mütərəqqi metod və vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar tədqiq olunan problemin aktuallığını göstərməklə yanaşı, onun elmi və praktik baxımdan əhəmiyyətli olmasını da sübut edir.

TF-i iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan öyrənmək məqsədilə, onun əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə mənfi təsirlərinin zəiflədilməsi üçün xüsusi qiymətləndirmə metodikası işlənilib hazırlanmışdır. Təklif olunan yanaşma bir sıra problemlərin həllində və TF riskinin azaldılmasında praktiki olaraq istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında baş verən TF-in təsərrüfat sahələrinə və əhalinin məskunlaşmasına təsirinin iqtisadi-coğrafi problemlərini öyrənmək və onların ölkə ərazisində törətdiyi dağıdıcı fəaliyyətinin zəiflədilməsinin elmi-metodiki əsaslarını müəyyən etmək, ziyanın minimuma endirilməsi üçün müvafiq təklif və tövsiyələr paketini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bunların həyata keçirilməsi üçün tədqiqat işində qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- TF-in iqtisadi-coğrafi tədqiqatın metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək və onun coğrafi təsnifatını hazırlamaq;

- TF-i sosial və iqtisadi-coğrafi baxımdan tədqiq etmək;

- faktiki materiallara əsaslanaraq respublika ərazisində baş verən TF-in ayrı-ayrı növlərinin yaranma səbəblərini, onların ölkənin təsərrüfat sistemində, əhalinin məskunlaşmasına təsirini öyrənmək və qarşıya çıxacaq problemlərə iqtisadi-coğrafi baxımdan yanaşmanın elmi və praktiki əhəmiyyətini araşdırmaq;

- müasir dövrdə TF-in Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat sahələrinin inkişafına və ərazi təşkilinə təsirini öyrənmək;

- respublika ərazisinin TF-in əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanlara görə rayonlaşdırılmasında və mühafizə olunmasında dünya praktikasında istifadə edilən müvafiq metodlardan yararlanmaqla yeni tövsiyələr hazırlamaq;

- ölkə ərazisində TF-in düzgün idarə olunması üçün CİS üsulu ilə iri miqyaslı (1:200000) müvafiq xəritələr tərtib etmək;

- əhalinin və təsərrüfat sahələrinin TF-dən mühafizə edilməsində qəbul olunmuş Dövlət Proqramlarının (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər) və sosial sığortanın rolunu müəyyənləşdirmək;

- TF-in insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə, onların sağlamlığına vura biləcəyi zərərlərin azaldılması və qismən də olsa qarşısının alınması yollarını öyrənmək, müvafiq təklif və tövsiyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji və metodiki əsaslarının hazırlanmasında və müvafiq konstruktiv nəticələrin əldə olunmasında xarici ölkə alimlərindən – Q.F.Uayt, V.M.Kotlyakov, N.A.Alekseyev, S.M.Myaqkov, V.İ.Osipov, A.L.Raqozin, A.A.Taratunin, İ.İ.Mozur, O.P.İvanov və başqaları, Azərbaycan alimlərindən

– B.Ə.Budaqov, N.A.Babaxanov, S.H.Rüstəmov, Ə.M.Hacızadə, R.M.Məmmədov, Ş.Y.Göyçaylı, V.Ə.Əfəndiyev, Z.S.Məmmədov, Ç.N.İsmayılov, R.N.Mahmudov, T.G.Həsənov, E.K.Əlizadə, Ə.C.Əyyubov, A.A.Qurbanzadə, Ə.A.Mədətzadə, İ.E.Mərdanov, Y.A.İbadzadə və başqa tədqiqatçıların əsərlərinə istinad olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yazılmasında istifadə olunan ilkin materialların əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin TF-lə bağlı qəbul etdikləri sərəncam və qərarlar, “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarından (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər)” irəli gələn bir sıra göstərişlər, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin, Dövlət Statistika Komitəsinin və AMEA Coğrafiya, Geologiya və Geofizika İnstitutlarının fond materialları, TF-in müşahidə olunduğu və çox böyük ziyanlar vurduğu bölgələrdən müəllifin topladığı materiallar, MDB məkanında və digər xarici ölkələrdə TF-ə aid nəşr olunmuş elmi məqalələr və bu sahəyə aid müvafiq ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində statistik, müqayisəli təhlil, ərazi-tarixilik, sistemli yanaşma, kartoqrafik, rayonlaşdırma, çöl tədqiqatları, yeni texnologiyaların tətbiqi (ArcGIS, CoralDROW) və s. metod və üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat obyektini müxtəlif növ TF-in geniş yayıldığı, təsərrüfat sisteminə və ölkə əhalisinin məskunlaşmasına mütəmadi olaraq ziyan vurduğu Azərbaycan Respublikasının ərazisidir.

Tədqiqatın predmetini respublika əhalisinin həyat və təsərrüfat fəaliyyətində daim risk, məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilində böyük problemlər yaradan TF, onları formalaşdıran əsas fiziki-coğrafi şəraitin, antropogen təsirlərin, əhalinin, eləcə də ərazinin iqtisadi-sosial və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin coğrafi əsaslarının tədqiqi təşkil edir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. TF-in iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan elmi-nəzəri və metodoloji əsaslar, onların əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfat sisteminə vurduğu ziyanlar.

2. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün daha xarakterik sayılan TF-in iqtisadi-coğrafi baxımdan qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsi, bu prosesi yaradan təbii və antropogen amillər.

3. Respublika ərazisində yayılmasına, intensivliyinə, dağıdıcı gücünə və riskliyinə görə fərqlənən TF-in ölkənin təsərrüfat sisteminə və əhalinin məskunlaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi.

4. Tədqiqat ərazisi üçün təhlükə mənbəyi olan TF-in təkrarlanması, vurduğu ziyanların kəmiyyət göstəriciləri əsasında rayonlaşdırılması və xəritələşdirilməsi.

5. TF riskli ərazilərin sosial-iqtisadi, siyasi və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin məsələləri, həmçinin sosial sığortanın rolunu müəyyən etmək üçün hazırlanan təklif və tövsiyələr.

Tədqiqatın elmi yenilikləri.

1. TF-in iqtisadi və sosial-coğrafi istiqamətdə riskliyi öyrənilərək, onların elmi-nəzəri və metodoloji əsasları, yaranma şəraiti və yayılma arealları müəyyənləşdirilmişdir.

2. Respublika ərazisində geniş yayılmış TF-in əhalinin məskunlaşmasına, istehsalın inkişafına və ərazi təşkilinə təsir riski qiymətləndirilmişdir.

3. İlk dəfə olaraq CİS texnologiyası əsasında ayrı-ayrı TF-in risklik dərəcəsi, təsərrüfat və əhaliyə vurduğu ziyanlar nəzərə alınmaqla rayonlaşdırılma aparılmışdır.

4. Müxtəlif TF-in arealını, vurduğu ziyanı əks etdirən 1:200000 miqyaslı xəritələr və hər bir TF-in xarakterinə uyğun olaraq vurduğu ziyanların azaldılması üçün əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

İşin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Öldə olunmuş nəticələrin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- dissertasiya işinin materialları və əldə edilmiş nəticə, təklif və tövsiyələr respublika əhalisinin və təsərrüfat sahələrinin TF-in təsirindən müdafiəsində və düzgün idarə olunmasında istifadə oluna bilər;

- TF-in yaranması və inkişafı qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, məhsuldar qüvvələrin, əhalinin həyat və təsərrüfat fəaliyyətinin TF təsirindən asılılığının azaldılmasında əsas nəzəri və metodoloji baza kimi istifadə edilə bilər;

- TF-in riskliyinin əsaslandırılması və ehtimal olunan ziyanların minimum həddə endirilməsi məqsədilə işlənən metodika əhalinin məskunlaşması, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və eləcə də müxtəlif ərazilər üçün də tətbiq edilə bilər;

- alınan nəticələrdən, xəritə və xəritə-sxemlərdən ölkənin müvafiq qurumlarında, o cümlədən Fövqəladə Hallar Nazirliyinin struktur bölmələrində, inzibati rayonların icra hakimiyyətlərində və bələdiyyələrdə, eləcə də TF riski böyük olan bölgə və yaşayış məntəqələrində aparılan mənimsənilmə işlərində, nəqliyyat yollarının inşası və istismarında istifadə oluna bilər;

- Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində, müvafiq ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr üçün TF ilə bağlı keçirilən mühazirə və seminar məşğələlərində, TF baş verən bölgələrdə sığorta işinin və əhalinin sığortaya cəlb edilməsinin səmərəli təşkilində istifadə edilə bilər.

İşin aprobeiasyası: Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin məzmunu və əldə edilmiş nəticələri müvafiq olaraq beynəlxalq və ümumrespublika konfranslarında (Almatı 1991, Tbilisi 2003, Bakı 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005, 2008, 2009, 2012, 2014); ACC-nin VII qurultayında (Bakı, 1998); beynəlxalq simpozium və elmi konfranslarda (Bakı 2000, 2001, 2002, 2005, 2007, 2009, 2012, 2013, 2017); Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə Rusiyanın regional siyasəti: coğrafi aspektlər. IX Elmi Konfrans. İrkutsk, 2009; “Sənaye və təhsildə keyfiyyətin strategiyası” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans. Varna, 2009; “Turizm, diyarşünaslıq və ekologiyanın coğrafi problemləri”. Almatı, 2014 - dinlənilmiş və çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın mövzusunə aid 2 monoqrafiya, 80-dən çox elmi məqalə və tezis nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya giriş, 6 fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Aparılan təhlillərin əyaniliyini və tədqiqat işinin əhəmiyyətliyini artırmaq üçün işdə 18 cədvəl, 10 şəkil verilmişdir. İşin sonunda istifadə edilən 221 ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir. Dissertasiyanın həcmi 321 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, predmeti müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Dissertasiyanın “**Təbii fəlakətlərin iqtisadi-coğrafi baxımdan öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları**” - adlanan I fəslində dünyada və Azərbaycanda baş verən TF-in öyrənilməsinin zəruriliyi, əsas tədqiqat istiqamətləri, ona aid olan anlayış və təsnifatlar, hadisələrin yaranması, formalaşması və təkrarlanmasında müşahidə edilən lokal və regional meyillər, TF-in vurduğu ziyanların qiymətləndirilməsinə dair metodlar təhlil olunur.

Fəslin dünya ölkələrində və eləcə də Azərbaycanda TF-in öyrənilməsi zəruriliyinə və əsas tədqiqat istiqamətlərinə aid bölməsində bu problemə lokal miqyasda deyil, qlobal miqyasda yanaşmaqla, tədqiqatlar aparmağa böyük ehtiyac olduğu göstərilir. Bu məqsədlə, əhalinin və təsərrüfat sahələrinin baş verəcək təbii və texnogen hadisələrdən təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müasir

cəmiyyətin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. Müxtəlif elmi yanaşmalarla bərabər, getdikcə TF-in iqtisadi və sosial-coğrafi aspektdə tədqiqinin daha yeni nəzəriyyələri və metodları formalaşır, adi təbii proseslərdən TF-in fərqləndirilməsinin xüsusi meyar və anlayışları yaranır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası ərazisi üçün baxılan 12-dək təbii proseslərin təbii və antropogen təsirlər nəticəsində TF-ə çevrilərək əhalinin məskunlaşmasına, istehsalın ərazi təşkilinə və ekoloji mühitə ciddi ziyan vurmaqla insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətlərində yaranan problemlər, onların həlli istiqamətləri təhlil edilir. Dissertasiyada bu sahədə tədqiqatlar aparmış Q.F.Uayt, V.M.Kotlyakov, N.A.Babaxanov, N.A.Alekseyev, S.M.Myaqkov, B.İ.Osipov, A.A.Taratunin və digər alimlərin fikir və ideyaları ətraflı təhlil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası FHN-nin 2007-2013-cü illər ərzində apardığı statistikasının son 7 ildə ölkə ərazisində baş vermiş TF və texnogen qəzalar haqqında məlumatlarının təhlili əsasında problemə aid bir sıra məsələlər araşdırılmışdır. 2007-ci ildən 2013-cü ilə qədər olan dövrdə respublika ərazisində 48892 hadisə baş vermişdir ki, bunun da 48075-i və ya 98,3%-i texnogen, 817-si və ya 1,7%-i isə təbii mənşəli hadisələrin payına düşmüşdür. Hər il FHN tərəfindən respublika ərazisində qeydə alınan 6985 hadisənin 6868-i texnogen və 117-si isə təbii mənşəli olmuşdur.

Dissertasiya işində dünyada və eləcə də Azərbaycanda TF-dən müdafiə olunma üsulları və bu sahədə elmi biliklərin artırılması məsələləri ətraflı təhlil edilmiş və son 30 ildə TF-in təkrarlanması, həm də törətdiyi dağıntı və insan tələfatına görə qlobal xarakter alması müəyyən olunmuşdur. R.N.Mahmudova (2015) görə ötən əsrin 60-70-ci illəri ilə müqayisədə Yer kürəsində baş verən TF nəticəsində dəyən ziyan 3-4 milyard dollardan 800-900 milyard dollara qədər artdığı halda, dünya iqtisadiyyatından əldə olunan gəlirlər cəmi 4 dəfə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı işdə hər il TF nəticəsində dünya təsərrüfatına dəyən iqtisadi ziyanların artmaqda davam etməsi bu problemə qarşı qlobal miqyasda - BMT-nin Baş Assambleyasında diqqət yetirilməsi və indiyə qədər 20-dən çox tədbirlər planının işlənilib hazırlanması işdə öz əksini tapmışdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, fəvqəladə xarakterli TF-in qarşısının alınması üçün sərf olunan vəsait onun vura biləcəyi ziyanlardan 10-15 dəfə az olur. TF-in iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan tədqiqi göstərir ki, onların təkrarlanma tezliklərinin artmasına və təsir dairələrinin genişlənməsinə baxmayaraq, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin bu problemə yanaşmaları müxtəlifdir. Bu baxımdan, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif TF-ə ciddi məruz qalmasının təbii səbəblərinin tədqiqi ilə yanaşı, onun sabitliyini, əhalisi və

təsərrüfat sistemlərinin TF-dən müdafiə olunmasını müəyyən edən digər amillər arasında əlaqələri də müəyyən etmək zərurəti yaranır.

Fəslin “Təbii fəlakətlərin təsnifatı” bölməsində elmi ədəbiyyatlarda indiyə qədər TF-ə verilmiş çox saylı təriflər və terminlər təhlil olunmuş və onların iqtisadi-coğrafi əsasları müəyyən edilmişdir. Bəzi TF-in təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı işlədilən terminologiyaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, hadisələrin nəticələri sosial-iqtisadi xarakter daşdığından problemə iqtisadi-coğrafi baxımdan yanaşılması əsaslandırılmışdır. Bu sahədə əsas baza kimi N.A.Babaxanovun (1985) təsnifatından istifadə edilməklə, tərəfimizdən TF-in Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat sistemində təsirini daha aydın əks etdirən yeni təsnifat hazırlanmışdır. Bu təsnifat TF-in vurduğu ziyanları müqayisə etməyə və hər bir ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyətini, təhlükəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Təklif olunan təsnifat TF-in proqnozlaşdırılması və onların əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə vurduqları ziyanların azaldılması üçün istifadə oluna bilər.

TF-in yaratdığı problemlərin iqtisadi və sosial-coğrafi istiqamətdə tədqiqi və ya öyrənilməsi metodu – qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. Tədqiqat işində ölkə ərazisində baş verən TF-in inkişafında coğrafi amillərin rolunun müəyyən edilməsi üçün fiziki-coğrafi təhlil, müqayisə, sistemli yanaşma, çöl-tədqiqat, tarixi-coğrafi, statistik, modelləşdirmə, balans, rayonlaşdırma, eləcə də TF-in sosial-iqtisadi təyinatlı xəritələrinin tərtib edilməsində ənənəvi (Corel-DRAW) və müasir (CİS texnologiyası) kartoqrafik metodlardan istifadə edilmişdir.

TF-in vurduğu ziyanların qiymətləndirilməsi metodu TF zamanı birbaşa dəyən faktiki və mümkün ola bilən fəsadların müəyyən olunması baxımından çox zəruridir. Bu sahədə Y.X.Naurzakovun (1975) doluvurmaya

aid təklif etdiyi metodika $A_i^1 = \frac{\sum (Y_{hi} - Y_{ni})}{Y_{hi}}$ düsturunda əksini tapmışdır.

N.A.Babaxanov (1985) isə TF-lə bağlı sənayeyə dəyən ziyanların hesablanması üçün təklif etdiyi hesablama metodikasında

$Y = \sum_{ij} C_i K_{ij} B_j$ düsturundan istifadə etmişdir.

Yuxarıda göstərilən düsturlardan göründüyü kimi istər Y.X.Naurzakov, istərsə də N.A.Babaxanovun TF nəticəsində dəyən ziyanların hesablanmasına dair təklif etdikləri metodikalarda əhaliyə və yaşayış məntəqələrinə dəyən zərərlər nəzərə alınmamışdır. Həmçinin, göstərilən metodikalar sovet dövrünün planlı təsərrüfatında olan problemlərlə bağlı olduğundan əhali və xüsusi təsərrüfat formalarına dəyən ziyanlar nəzərə

alınmamış və TF-ə birtərəfli baxılmışdır. Biz isə BMT-nin BRİB-nin dünya ölkələri üçün “Zərər və ehtiyacların qiymətləndirilməsinin planlaşdırılması və aparılması” metodikasından (2010), statistik və sistemli yanaşma metodlarından istifadə etməklə, TF-in daha çox əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə ziyan vurmasını əsas götürərək aşağıdakı qiymətləndirmə düsturlarından istifadə etmişik:

$$D_z = \sum_{i=1}^n \dot{U}\dot{O}T_i$$

Burada D_z –dəyən ziyan, $\dot{U}\dot{O}T_z$ – ümumi əhaliyə

və təsərrüfat sahələrinə dəyən zərər, $i=1$ isə 1-dən n -ə qədər əhaliyə, sənayeyə, kənd təsərrüfatına, nəqliyyata və sosial infraqurata dəyən zərərin ümumi cəmini özündə ehtiva edir. Xüsusi hallarda isə bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar. Məsələn, $\Theta_z = \sum_{i=1}^n \Theta_i$ düsturu yalnız əhaliyə dəyən bütün ziyanların cəmini ifadə edir.

II fəsil Azərbaycan Respublikasında TF-in təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirinin funksional-coğrafi parametrlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikası ərazisi üçün daha xarakterik sayılan TF-in formalaşmasına təsir göstərən təbii və antropogen amillər, onların təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirinin funksional-coğrafi parametrləri ətraflı təhlil olunmuşdur. Respublika ərazisində geniş yayılan və təsərrüfatlara çox ziyan vuran TF-in xəritəsi tərtib edilmişdir (Şək. 2.1).

TF-dən biri sayılan sellərin ümumi fiziki və iqtisadi-coğrafi mahiyyətini xarakterizə edən parametrlər ətraflı araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, son yüz ildə Azərbaycan Respublikasının çaylarında baş verən 675 sel hadisəsi ölkə iqtisadiyyatına orta hesabla 1,3-1,5 mlrd. man. həcmində ziyan vurmuşdur (burada hazırda və gələcəkdə baş verəcək TF-in vurduğu maddi ziyanlar indeksləşdirilmiş şəkildə verilir). Respublikada əhali sayı 1,2 mln olan 576 yaşayış məntəqəsi daim sel təhlükəsi altındadır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1996-2014-cü illərdə 235 sel və daşqın hadisəsi baş vermişdir ki, bu da 1900-cü ildən indiyə qədər respublika ərazisində baş verən ümumi sellərin 34,7%-ni təşkil edir. Sellərə aid statistik göstəricilərin təhlili son 20 ildə respublika ərazisində sel hadisələrinin təkrarlanmasının 3 dəfə, sel ocaqlarının sahəsinin və yayılma areallarının isə 1,5-2 dəfə artdığını göstərir. Əgər 1990-cı ilə qədər sellər respublika iqtisadiyyatına ildə orta hesabla 17-20 mln. manat həcmində ziyan vururdusa, hazırda bu göstərici 25-30 mln manat təşkil edir. Ona görə də respublikanın təsərrüfat sistemlərini sellərdən mühafizə etmək üçün kompleks – həm passiv, həm də aktiv mübarizə metodlarından istifadə olunması zəruridir.

Dissertasiya işində Azərbaycan ərazisində təsərrüfat sistemində və əhali məskunlaşmasına ziyan vuran TF-dən biri olan sürüşmələr və onları yaradan təbii və antropogen amillər də iqtisadi-coğrafi baxımdan geniş təhlil edilmişdir. Hazırda respublika ərazisində hündürlük qurşaqları üzrə əhalisinin sayı 400 min nəfərdən çox olan 370 yaşayış məntəqəsinin və onlarla təsərrüfat sahələrinin sürüşmə təhlükəsi altında olan ərazilərdə fəaliyyət göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əgər respublika ərazisində sürüşmə halları qeyd olunan yaşayış məntəqələrinin sayı 1920-ci ildə 23, 1970-ci ildə 103 olmuşdusa, hazırda bu göstərici 370 təşkil edir. Göründüyü kimi təkcə 1970-ci il ilə müqayisədə sürüşmə baş verən yaşayış məntəqələrinin sayı 3 dəfə artmışdır. Cədvəl 2.1-də respublika ərazisində sürüşmələrin hündürlük qurşaqları üzrə paylanması göstərilir.

Yaşayış məntəqələrinin, əhalinin sayının və sıxlığının artması ilə əlaqədar, onların ətraf ərazilərə müdaxilələri də olduqca genişlənməmişdir. Ölkədə fəlakət riski yaradan sürüşmə sahələrinin və sayının təyin edilməməsi onların pasportlaşdırılması işinin aparılmaması, bütün fəal sürüşmə rayonlarında mühəndis-texniki qurğuların layihələndirilməsi və tikintisi işlərinin ildən-ilə uzadılması həmin regionlarda təhlükəli vəziyyət yaratmışdır. Sürüşmə hadisələri ilə bağlı apardığımız araşdırmalar göstərir ki, respublika ərazisində uzun illərdən bəri bu problemə qarşı aparılan mübarizə üsulları elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmadığından görülən işlər lazımi səməərə verməmişdir. Tədqiqat işində bu məsələlər geniş təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya işində respublikanın dağlıq və dağətəyi ərazilərində əhalinin həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə zərər vuran TF-dən biri olan doluvurmaya da baxılmışdır. Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının məlumatlarına görə Yer kürəsində dolunun vurduğu ziyanlar hər il 2 mlrd. dollar, ABŞ-da bu göstərici 230-290 mln., Kanadada 75-100 mln., Azərbaycanda isə 10-12 mln. dollar təşkil edir.

Öldə olunan materialların təhlili göstərir ki, 1990-2012-ci illər üzrə Azərbaycanın müxtəlif regionları və bölgələri üçün doluvurmanın təkrarlanması və vurduğu ziyan göstəriciləri tamamilə fərqlidir. Respublikada doluvurma nəticəsində kənd təsərrüfatına dəyən ziyanın 40%-dən çoxu Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Ümumilikdə 2000-2012-ci illər ərzində regionda qeydə alınan 100-dən çox doluvurma hadisəsi nəticəsində iqtisadi-coğrafi rayonun təsərrüfat sahələrinə 12,7 mln man. ziyan dəymişdir.

Cədvəl 2.1

Azərbaycan ərazisində sürüşmələrin hündürlük qurşaqları üzrə paylanması

İsadi bölgələr	0 – 500 m			501 – 1500 m			1501 – 2000 m			2001 m >	
	Yaşayış mə-n-nin sayı	Əhalinin sayı (nəfər)	%	Yaşayış mə-n-nin sayı	Əhalinin sayı (nəfər)	%	Yaşayış mə-n-nin sayı	Əhalinin sayı (nəfər)	%	Yaşayış mə-n-nin sayı	Əhalinin sayı (nəfər)
Ədalət	16	134895	67,9	4	2683	1.0	-	-	-	-	-
Ədalət-Xaçmaz	14	23421	11,8	65	36410	13.3	13	3850	16.4	4	2676
Ədalət Şirvan	2	2373	1,2	86	107957	40	2	804	3.4	-	-
Ədalət-Şirvan	18	14846	7,5	31	37641	14	7	2797	11.9	-	-
Ədalət-Qazax	2	10763	5,5	42	39034	14.4	11	5552	23.7	1	293
Ədalət MR	-	-	-	9	27133	10.3	17	10476	44.6	4	788
Ədalət Zaqatala	12	12094	6,1	8	17784	6.5	-	-	-	-	-
	1	-	-	2	1349	0.4	-	-	-	-	-
	65	198392	100	247	269991	100	50	23479	100	9	3757

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əhalisinin siyahıyaalınması – 2009-cu il, Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinin 2006-2014-cü illər üzrə materialları.

Doluvurma hadisəsinin statistikasının təhlilinə əsasən onun respublikanın digər regionlarının ərazilərinə də ciddi ziyanlar vurduğunu görmək olur. Ona görə də respublika ərazisində kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrini doluvurma hadisəsindən mühafizə etmək üçün bu sahədə geniş tətbiq olunan radiolokasiya və proqnoz metodlarından istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin səmərəli ərazi təşkilinə mənfi təsir göstərən TF-dən biri də daşqın və subasma hadisələridir. Müəyyən edilmişdir ki, 2000-2014-cü illərdə respublika ərazisində 8 belə güclü hadisə baş vermişdir. Azərbaycan ərazisində əhalisinin sayı 1.8 mln. nəfərdən çox 570 yaşayış məntəqəsi, xeyli təsərrüfat sahəsi daim daşqın və subasma təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. Bu hadisələr nəticəsində respublika iqtisadiyyatına orta hesabla ildə 30-50 mln. manat ziyan dəyir. Tədqiqat işində daşqın və subasma proseslərini yaradan təbii və antropogen amillər müəyyənləşdirilmiş, bu proseslərin respublikanın təsərrüfat sistemində, əhali məskunlaşmasına təsiri ətraflı təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 1990-cı ildən 2000-ci ilədək olan dövrdə orta hesabla 10 dəfə, 2000-2012-ci illərdə isə 15 dəfə daşqın və subasma hadisə baş vermişdir. Respublikada ən güclü daşqın və subasma hadisələri isə 2003, 2006 və 2010-cu illərdə qeydə alınmış, nəticədə ölkənin sənaye komplekslərinə 30 mln. manata qədər ziyan dəymişdir.

Daşqın və subasma hadisələri digər təsərrüfat sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatına, xüsusilə onun torpaq fonduna, bitkiçiliyə və heyvandarlığa vurduğu ziyanlar ətraflı təhlil edilmişdir. Son 12 ildə respublikada kənd təsərrüfatına yararlı 4756,6 min ha ümumi torpaq sahəsinin 1419,5 min ha və ya 30%-ə qədərinin, eləcə də, Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda 238,6 min ha əkin sahəsinin daşqın və subasmaya məruz qalması müəyyənləşdirilmişdir. Hər il daşqın və subasmalar nəticəsində bitkiçiliyə orta hesabla 2,5-3.0 mln. man, heyvandarlığa isə 170-180 min man. həcmində ziyan dəyməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi Alp-Himalay geosinklinal zonasına düşdüyündən, ölkə ərazisinin 30%-i və əhalisinin sayı 2,0 mln. nəfərdən çox olan 200-dən çox yaşayış məntəqəsi yüksək seysmik riskli (8-9 ballıq) sahələrdə yerləşir. Zəlzələ hadisələri respublikanın Dağlıq Şirvan, Gəncə-Qazax və Naxçıvan MR ərazilərində daha aktivdir. Son 100 ildə respublika ərazisində baş verən 200 zəlzələnin 40%-i təkə Şamaxı inzibati rayonunda qeydə alınmışdır. 1981-ci ildə İsmayıllıda, 1998-ci ildə Lerikdə, 1999-cu ildə Ağdaşda (7 bal), 2000-ci ildə Bakıda (6 bal), 2012-ci ildə

Zaqatala rayonunda (7 bal) zəlzələ baş vermiş və bu TF nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatına xeyli ziyan dəymişdir.

İri sənaye istehsal komplekslərinə və daha sıx əhali məskunlaşmasına malik olduğundan, eləcə də 7-8 ballıq fəal seysmik zonada yerləşən Abşeron iqtisadi- coğrafi rayonunda baş verə biləcək zəlzələlərin dağıntı törətmə ehtimalları daha böyükdür. Abşeron yarımadasında, o cümlədən, Bakı şəhər aqlomerasiyasında hətta 5-6 bal gücündə zəlzələlər belə təsərrüfat sahələrinə və əhali məskunlaşmasına ciddi ziyanlar vura bilər. 2000-ci ildə Bakı şəhərində baş vermiş zəlzələ respublika iqtisadiyyatına 30 mln. manatdan çox ziyan vurmuşdur.

2012-ci il may ayının 7-də Zaqatala, sonradan Balakən və Qax bölgələri ərazilərində baş vermiş zəlzələ nəticəsində bu rayonlara 1,0 mlrd. manatdan çox ziyan dəymişdir. TF-nin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dövlət büdcəsindən həmin rayonlara 609 mln. manat vəsait ayrılmışdır.

Dissertasiya işinin III fəslə Azərbaycan Respublikasının sənaye kompleksinin ərazi təşkilinə TF-in təsiri və idarə edilməsinə həsr edilmişdir. Burada TF-in Azərbaycan Respublikasının sənaye strukturunda əhəmiyyətli yer tutan neft-qaz, elektroenergetika, metallurgiya, maşınqayırma və tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinə təsiri və ətraf mühitin təhlükəsizliyi problemləri ətraflı təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda qeydə alınan 2511 sənaye müəssisəsinin 373-ü və ya 15%-i TF riski altında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda TF-ə məruz qalan mühüm sahələrdən biri neft-qaz sənayesidir. Neft-qaz mədənlərində baş verən yanğınlar, əsən güclü külək və qasırgılar, neft-qaz borularında baş verən təbii və texnogen qəzalar nəticəsində bu sahəyə hər il orta hesabla 2,5-3,0 mln. man. həcmində ziyan dəyir. Bu kontekstdə Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisində mövcud olan 10-a qədər neft-qazçıxarma idarəsi və Xəzər dənizinin şelf zonasındakı perspektivli neft-qaz yataqlarının müxtəlif TF riski altında fəaliyyət göstərməsi ətraflı təhlil edilmişdir.

Respublikanın quru sahələrindən hasil olunan neftin 2,8%-i, təbii qazın 0,8%-i Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Kür çayının sol sahilindəki Şirvan və Cənub-Şərqi Şirvan düzlərində və çayın aşağı axarlarında yerləşən neft-qaz yataqları mütəmadi olaraq daşqın və subasmalardan ziyan çəkir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisindəki əsas neft yataqları hazırda respublikanın quru sahəsindən hasil olunan neft-qazın 0,2%-ni təşkil etməklə, əsasən sürüşmə və daşqın riskli zonalarda

yerləşmişdir. Həmçinin, Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisindəki neft-qaz yataqları da tez-tez TF-ə məruz qalır. Ona görə ölkədə neft-qaz sənayesinin inkişaf tempinin dayanıqlılığını və TF-dən mühafizə olunmasını təmin etmək üçün strateji əhəmiyyətli ixtisaslaşmış bu sənayeni müxtəlif təbii və texnogen qəzalardan mühafizə etmək məqsədilə proqramların hazırlanması; yeni yaradılan neft-qazçıxarma müəssisələrinin ərazi üzrə yerləşdirilməsində və belə müəssisələrin, eləcə də, onların ətrafında məskunlaşan əhalinin TF-dən və ekoloji riskdən mühafizə edilməsi üçün kompleks mübarizə tədbirlərinin işlənib hazırlanması kimi məsələlər işdə geniş təhlil edilir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində elektroenergetika sənayesinin yerləşdirilməsində və ərazi təşkilində TF-in yaratdığı bir sıra problemlərin öyrənilməsi tədqiqatın əsas bölmələrindən birini təşkil edir. Burada elektroenergetika sənayesinin inkişafında TF riski nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın mövcud enerji resursları, energetika kompleksinin sahəvi və ərazi strukturunun mövcud vəziyyəti ətraflı təhlil edilmişdir. 2000-2014-cü illərin faktiki göstəriciləri TF-in SES, İES, İEM-ə və elektrik ötürücü xətlərinə vurduğu ziyanlar, problemin əhatə dairəsi və yaratdığı çətinliklər barədə əyani təsəvvür yaradır. Vahid elektrik enerji sisteminə qoşulan stansiyalarda işin fasiləsizliyini və onlarda TF riskinin azaldılması üçün Abşeron, Şirvan, Mingəçevir və Gəncə Regional Elektrik Mərkəzlərinin hər birində konkret problemlərin olması, elektroenergetika sənayesinin ərazi təşkilinə mənfi təsir göstərən TF-in düzgün qiymətləndirilməsini və onun nəticəsində dəyən zərərlərin azaldılmasını tələb edir. Elektroenergetika sənayesi digər sahələrlə yanaşı ölkənin ETT-ni təmin etdiyindən TF amilinin nəzərə alınması, enerji resurslarının səmərəli istifadəsini təmin edəcək yolların tapılması; elektrik enerjisi istehsalında hidroenerji resurslarından istifadənin artırılması; sel və daşqın rejimli çayların üzərində kiçik və orta ölçülü SES-lər tikilərkən fəlakət törətmə riskliyinin nəzərə alınması və onların istifadə olunması; elektroenergetika sənayesinin qarşısında duran sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin uğurlu həlli üçün mütərəqqi metod və vasitələrdən, o cümlədən, alternativ enerji mənbələrindən istifadə etmək çox vacibdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının sənaye strukturunda əhəmiyyətli yer tutan metallurgiya və maşınqayırma komplekslərinin TF riski altında fəaliyyət göstərməsi məsələlərinə də toxunulmuş və TF-in bu komplekslərin ərazi təşkilinə birbaşa və dolayı yolla ziyan vurması yolları təhlil edilmiş və öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, respublikanın

sənaye sahələrinin sahəvi strukturunda metallurgiyanın payı hazırda 1,8%, sənaye-istehsal fondları 441,3 mln. man., sənaye məhsulunun həcmi isə 300,7 mln. manat təşkil etməklə, birbaşa və ya dolay yolla TF-dən ziyan çəkir. O cümlədən, Azərbaycanda maşınqayırma kompleksi strukturuna, yerləşməsinə və inkişaf sürətinə görə bir-birindən fərqləndiyindən, TF-in bu sahələrdəki təsir dairəsi də müxtəlifdir. Bu baxımdan 10-a qədər neft maşınqayırma müəssisəsinin yeraltı və buruq sularının geniş yayıldığı qədim neft mədənləri ərazisində daim TF-dən ziyan çəkməsi diqqəti cəlb edir.

Dissertasiya işində həmçinin TF-in Azərbaycanda mövcud olan tikinti xammal ehtiyatlarının mənimsənilməsinə, tikinti sənayesinin sahə və ərazi strukturuna, idarə olunmasına və ətraf mühitə vurduğu ziyanlar nəticəsində yaratdığı problemlərin aradan qaldırılması yolları da geniş təhlil edilmişdir. 2003-2014-cü illərdə respublikanın TF zonalarında yerləşən 100-dən çox çınqıl-qum yataqlarının dəfələrlə TF-ə məruz qalması və tikinti materialları sənayesinə orta hesabla 4,5-5 mln. manat həcmində zərər dəyməsi müəyyənlanmışdır. Ümumilikdə tikinti materialları sənayesinə dəyən ziyanların 80%-i tikinti xammal yataqlarının, 15%-i hörgü, 5%-i isə dəmir-beton materialları istehsal edən sahələrin payına düşür.

Abşeron yarımadasında və Qobustanda sayı 200-dən çox olan mişar daşı, but daşı və sement istehsalı üçün istifadə edilən əhəngdaşı yataqları və buradakı çınqıl-qum karxanaları dərinləşdikcə onların qrunt suları ilə dolması nəticəsində 600 ha-dan çox sahə tamamilə yararsız hala düşmüşdür. Çay və dəniz terraslarında, o cümlədən, sel, daşqın və sürüşmələr baş verən ərazilərdə yüzlərlə qum, çınqıl-qum karxanaları işləyir. Daim TF riski altında fəaliyyət göstərən Bəhramtəpə, Gilgilçay, Vəlvələçay, Mingəçevir, Naxçıvan, Şəmkir, Ağstafaçay, Bərdə və Lənkəran çınqıl-qum karxanaları hasilatın həcminə görə xüsusilə seçilir. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisində 1200 ha və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda isə 134 ha ərazi əvvəllər daş karxanası kimi istifadə edilsə də, hazırda daşqın və qrunt suları nəticəsində tamamilə yararsız hala düşmüşdür. Təkcə Abşeron ərazisində çınqıl-qum karxanaları kimi istifadə edilən 3 min ha-ya yaxın ərazisini qrunt sularının basması 100-dən çox üfunətli iri və xırda gölməçələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Respublikada ətraf mühiti çirkləndirən bişmiş kərpic, kirəmit və saxsı məmulatlar, dəmir-beton məmulatı (DBM) və konstruksiyaları istehsal edən müəssisələr daima TF riski altında fəaliyyət göstərir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində müxtəlif TF-in bu müəssisələrə vurduğu

ziyanların il ərzində 200-250 min manat təşkil etməsi müəyyən olunmuşdur. Bu məqsədlə, respublikada tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilində istehlak, xammal və nəqliyyat amilləri ilə yanaşı ərazilərin TF-ə məruz qalma riski də nəzərə alınmalıdır.

IV fəsil Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sahələrinin ərazi təşkili və inkişafına TF-in təsirinin tədqiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu fəsildə respublikanın təsərrüfat quruluşunda aparıcı yer tutan kənd təsərrüfatının torpaq fondu da daxil olmaqla, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin müasir inkişaf səviyyəsi ətraflı təhlil edilmiş, TF nəticəsində onların hər birinə dəyən birbaşa və dolaylı zərərlər müəyyənləşdirilmiş, gözlənilən riskləri minimum həddə endirmək üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ümumi təsərrüfat sahələrindən əldə olunan gəlirlərin 11,5%-i bitkiçiliyin payına düşdüyündən bu sahənin inkişafında bazis rolunu oynayan torpaq fondu da daxil olmaqla, TF-ə məruz qalan bütün əkin sahələrinin vəziyyəti təhlil edilmişdir. Bu baxımdan son 20 ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, respublikada mövcud olan ümumi əkin sahələrinə müxtəlif TF nəticəsində dəyən ziyanlar bitkiçilikdən əldə olunan ümumi gəlirlərin 4-6%-ə qədərini təşkil etmişdir. 1995-2014-cü illərin statistik göstəriciləri respublikada ümumi əkin sahələrinin 62%-ni tutan taxılçılığa TF-in vurduğu ziyanların orta hesabla cəmi 0,8-1,0 mlrd. man., dənli-paxlalı bitkiçilikdə isə 120-130 mln man. təşkil etdiyini göstərir.

Əkin sahələrinə görə taxıl və yem bitkilərindən sonra üçüncü yeri tutan texniki bitkilərdən 1,2-1,5 min ha pambıq, 50-60 ha tütün, 250-300 min ha günəbaxan əkinləri hər il TF nəticəsində məhv olmuş, məhsuldarlıq hər hektardan 8-10 sentner aşağı düşmüşdür. Tədqiqat nəticəsində TF-in hər il orta hesabla 2,5-3,0 min ha tərəvəz, 1,2-1,5 min ha bostan bitkiləri, 2-2,5 min ha kartof, 450-500 ha üzüm və 10-12 min ha bağ sahələrini yararsız hala salması müəyyən edilmişdir.

Respublika kənd təsərrüfatının TF-dən ziyan çəkən sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Kənd təsərrüfatından əldə olunan gəlirlərin 49,0%-i (2,4 mlrd. man) heyvandarlığın payına düşür. Tədqiqatlar göstərir ki, 2000-2013-cü illərdə 100,3 min ha yem bitkilərinin əkinləri, 12,5 min ha örüş və otlaq sahəsi TF nəticəsində yararsız vəziyyətə düşmüş və təsərrüfata dəyən ziyanın həcmi müvafiq olaraq 7,7 mln. və 1,8 mln. man. təşkil etmişdir.

Müəyyən olunmuşdur ki, son 20 ildə respublika ərazisində baş vermiş TF nəticəsində orta hesabla 75-80 min baş iri buynuzlu mal-qara, 1,3-1,5 mln. baş xırda buynuzlu mal-qara, 12-14 mln. baş quş və 25-30 min

arı ailəsi tələf olaraq, heyvandarlığa dəyən ziyanların miqdarı isə 60 mln. manata çatmışdır.

Ölkə əhalisinin yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarına artan tələbatını davamlı olaraq təmin etmək məqsədilə onları istehsal edən müəssisələri TF-dən qorumaq dövlət təhlükəsizliyinin əsas strateji məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Statistik materialların təhlili göstərir ki, ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatının yaxşılaşdırılması üçün real şərait yaransa da, TF həm ümumrespublika, həm də regional miqyasda ərzaq təhlükəsizliyi işlərində hələ də müəyyən problemlər vardır.

Əhalinin gündəlik istifadə etdiyi buğda ərzaq məhsullarının əsasını təşkil etməklə, TF nəticəsində taxılçılığa orta hesabla ildə 2,5-3.0 mln. man. ziyan dəyir. Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, ölkə əhalisinin buğda məhsulu ilə təminatında hər il 40-45% mövcud kəsirlərin 2%-i TF-in nəticəsində yaranır. Əhalinin qarğıdalı, arpa, kartof, tərəvəz, meyvə və heyvandarlıq məhsulları ilə təminatında da böyük kəsirlər olduğu aydınlaşdırılmışdır. İcmal ərzaq balansının heyvandarlıq məhsulları üzrə itkiləri mal-qara, quş əti və hazır ət məhsulları üzrə 1947 ton, süd və süd məhsulları üzrə 52,7 min ton, yumurta istehsalı üzrə 647 min ədəd, balıq və balıq məhsulları üzrə 142 ton təşkil etmişdir. Beləliklə, TF-in təsiri nəticəsində respublika əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təminatında ildə 4,5-5.0 mln. man həcmində azalma müşahidə olunmuşdur.

Ümumdünya Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (UST) tövsiyələrinə əsasən adambaşına gündəlik istehlak olunan ərzaq norması 2400-2500 kkal-yə bərabər olmalıdır. Bu göstəricinin 1800 kkal-yədək azalması ərzaq qıtlığı, 1000 kkal olması isə aclıq vəziyyəti kimi qiymətləndirilir. Mütəxəssislərin fikrincə, normal həyat tərzini üçün bu göstəricinin 2700-2800 kaloriyə qədər çatdırılması zəruridir. 2013-cü ildə Azərbaycanda tərəvəz, bostan, meyvə və giləmeyvə, kartof istisna olmaqla digər kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbat tam ödənilməmişdir. Heyvandarlıq sahəsinin məhsulları ilə təminatda da hələlik xarici bazardan asılılıq davam etmişdir. Lakin bu sahəyə TF-in təsirini 5-10% azaltmaqla ölkə əhalisini yerli məhsullarla davamlı təmin etməyə nail olmaq mümkündür.

V fəsil Azərbaycan Respublikasının turizm təsərrüfatına və nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinin ərazi təşkilinə TF-in təsirinə həsr edilmişdir. Fəslin TF-nin turizm təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri bölməsində bu prosesin respublikanın ayrı-ayrı regionlarında yaratdığı və yarada biləcəyi problemlər ətraflı təhlil edilmiş, hər bir regionun turizm

potensialı və TF riski altında fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hal-hazırda ölkə ərazisində 500-dən çox turizm müəssisəsi qeydə alınmışdır ki, onun da 70%-i müxtəlif TF təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. Əgər son 30 ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq, onda Azərbaycanın turizm təsərrüfatının inkişaf dinamikasındakı dəyişikliklərlə yanaşı, TF-in bu sahəyə ciddi təsir etdiyini də aydın görmək olar. Bu baxımından Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun bir çox təbii və iqtisadi üstünlüklərə malik olması burada əhəmiyyətli turizm komplekslərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Ölkədəki turizm təsərrüfatlarından əldə olunan gəlirin 90%-dən çoxunu verən bu rayonda mövcud olan mehmanxana şəbəkəsi və TF-ə qarşı aparılan mübarizə tədbirləri beynəlxalq turizmin inkişafı üçün hələ də kifayət etmir və TF-in düzgün idarə olunmaması bu sahədə hələlik böyük çatışmazlıqların olduğunu göstərir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu turizm ehtiyatlarına görə Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonundan sonra ikinci yeri tutmasına baxmayaraq, bir çox göstəricilərinə görə ondan xeyli geri qalır. Son 10 ildə respublika üzrə turizm təsərrüfatlarından əldə edilən ən yüksək gəlir 2008-ci ildə 9,8% bu regionda qeydə alınsa da, 2010-cu ildə baş vermiş kütləvi TF Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisində bu sahənin fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Turizm təsərrüfatlarının ərazi təşkili hündürlük qurşaqları üzrə dəniz səviyyəsindən -27,5 m-dən 2200 m (Quba rayonunda Xınalıq kəndi) arasında yerləşdiyindən iqtisadi-coğrafi rayonda baş verən və təkrarlanan TF-in bu sahəyə təsir dairəsi də müxtəlifdir.

Azərbaycanda TF riski altında olan turizm regionlarından biri də Dağlıq Şirvandır. Bu turizm regionunun lisenziyalı 325 nömrəli və 962 yeri olan 17 turizm müəssisəsinin 10-u və ya 58,8%-i, lisenziyasız 28 obyektədən 12-si və ya 43%-i TF riski altında fəaliyyət göstərir. Belə ki, İsmayılı rayonda qeydə alınan 23 turizm müəssisəsindən 13-ü sürüşmə, 10-u sel, Şamaxı rayonundakı 20 turizm obyektindən 9-u sel və sürüşmə riskli ərazilərdə yerləşir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda fəaliyyət göstərən 64 turizm müəssisəsinin 27-nin, Lənkəran-Astarada 75-dən 45-nin, Gəncə-Qazaxda 47-dən 12-nin, Naxçıvan MR-da 15-dən 5-nin TF-dən ziyan çəkməsi müəyyən edilmişdir. Ölkədə turizm təsərrüfatı sahələrinin səmərəli ərazi təşkili üçün burada tez-tez baş verən TF-in tədqid edilməsinə və düzgün idarə olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ərazisində turizm təsərrüfatlarının səmərəli ərazi təşkili və TF-dən mühafizəsi üçün yeni turizm müəssisələri layihələşdirilən zaman ərazilər düzgün seçilməli və hər hansı TF ehtimal olunan sahələrdə qabaqcadan təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməli; hazırda mövcud olan və fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin TF riski baxımından pasportlaşdırılması aparılmalı; ərazinin TF riskliyi nəzərə alınmaqla, turizmin daimi, mövsümi və müvəqqəti fəaliyyəti tənzimlənməli; Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, digər səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən turizmlə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə kurort-iqlim, balneoloji-müalicə, kütləvi istirahət və digər sahələr üzrə turizm işini təşkil etmək üçün lisenziyalar verilərək, müxtəlif xitmətlərlə yanaşı, ərazilərin TF riskliyinin düzgün qiymətləndirmələrinin də nəzərə alınmaları tələb olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat sahələri içərisində TF riski altında fəaliyyət göstərən və ondan ziyan çəkən sahələrdən biri dəmir yolu nəqliyyatıdır. Azərbaycanda müxtəlif nəqliyyat növləri ilə daşınan yüklərin 10,9%-i, sərnişin daşınmalarının isə 0,2%-i dəmir yolunun payına düşür. Müəyyən olunmuşdur ki, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu üzrə H.Z.Tağıyev-Sumqayıt dəmir yolu xəttində Sumqayıtçay daş tağvari körpüsü, Yeni Suraxanı dəmir yolu xəttinin 41-ci km-i, Bakıxanov-Zabrat II dəmir yolu xəttinin 18-ci km-i, Pırşağı-Yeni Sumqayıt xəttinin 40-cı km-i, Biləcəri-Heybət qoşa dəmir yolunun keçdiyi sahənin Xocahəsən gölü ərazisi, Puta-Qaradağ və Qobustan-Səngəçal dəmiryolu körpüsünün ətrafı, Səngəçal-Qaradağ, Baş Ələt-Atbulaq və Baş Ələt-Yeni Ələt xətlərinin torpaq bəndləri mütəmadi olaraq sel və daşqınlara məruz qalır. Bununla yanaşı, şəhərətrafı və şəhərdaxili Bakı-Suraxanı-Dübəndi, Bakı-Hövşan, Bakı-Zabrat-Sumqayıt, Bakı-Yalama elektriklişdirilmiş dəmir yol xətləri daim TF-dən ziyan çəkir və bəzi vaxtlarda sərnişin daşınmalarında fasilələr yaranır.

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda Pirsaat-Hacıqabul, Hacıqabul-Baş Şirvan, Goran-Mingəçevir və s. dəmir yolu xəttlərindəki torpaq bəndlər və dəmir-beton körpülər, Naxçıvan MR-in Ordubad, Culfa və Şərur rayonlarını və Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunu təchiz edən dəmir yolu xəttinin 104-cü km-də (Şəki-Qax) Duruca çayı, 113-cü km-də (Qax-Zaqatala) Kürmük çayı, 154-cü km-də (Zaqatala-Balakən) Katex çayı hövzəsində mütəmadi olaraq baş verən daşqın və sel hadisələri sərnişin qatarının normal fəaliyyət göstərməsində fasilələr yaradır, sərnişin və yük daşınmalarında bir sıra problemlərə səbəb olur.

Gəncə-Qaxax iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisini kəsib keçən Bakı-Ağstafa-Tbilisi dəmir yolu xəttinin selli çay hövzələrindən keçən Ağstafa-

Tovuz, Qovlar-Dəllər, Dəllər-Gəncə, Gəncə-Goran, Goran-Yevlax sahələri mütəmadi olaraq baş verən sellərdən ziyan çəkir.

Azərbaycandan şimal istiqamətdə yerləşən uzunluğu 123 km olan Bakı-Xaçmaz-Dərbənd magistral dəmir yolu xəttinin Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisindən keçən hissəsində Qusarçay-Xaçmazın Alpan, Çarxı-Sarvanın Vəlvələ, Xaçmaz-Çarxı və Sarvan-Şabran istiqamətli xətlərinin Şabran çayı ərazisindən keçən hissələri, eləcə də Şabran-Gil-Gilçay və Gil-Gilçay-Qızılburun, Siyözən-Zarat (Ataçay hövzəsindən keçən hissədə) sahəsindəki dəmir yolu xətləri və stansiyaları mütəmadi olaraq baş verən sel və sürüşmələrdən ziyan çəkir..

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu daxilində dəmir yolu xəttinin ümumi uzunluğu 100,5 km təşkil edir ki, burada da Osmanlı-Astara, Cəlilabad-Masallı, Masallı-Qasımlı-Liman, Liman-Göyşaban, Lənkərançay-Qamışlıq, Qırmızıkənd-Cəlilabad və Qamışlıq-Astara məntəqələri arasındakı dəmir yolu xətləri tez-tez baş verən müxtəlif TF-dən ziyan çəkir. Bakı-Astara magistral xəttinin Lənkəran, Astara rayonları ərazilərindən keçən hissələri TF-ə daha çox məruz qalır. Burada dəmir yolu xəttinin çəkilişində Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri nəzərə alınmadığından Qasımlıdan Astara stansiyasına kimi olan 60 km-lik məsafənin 20 km-ə qədəri, o cümlədən, Sütəmurdov qəsəbəsindən keçən hissənin 4,5 km-i daim subasma təhlükəsi altında qalır. Dissertasiya işində dəmir yolu nəqliyyatının istismarı və ərazi təşkilinə TF-in göstərdiyi mənfi təsirlər iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan araşdırılmış və yaranan problemlərin qarşısının alınması üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda TF-dən daha çox ziyan çəkən sahələrdən biri avtomobil yolları və kommunikasiya xətləridir. Beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil magistral xətlərinin 142 km-i, respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının isə 696 km-i TF riski altında fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın kənd yaşayış məntəqələrindən rayon mərkəzlərinə qədər uzanan avtomobil yolları TF-dən ziyan çəkmələrinə görə daha çox diqqət tələb edir. Respublikada 230 kənd yaşayış məntəqəsini bir-biri ilə birləşdirən ümumi avtomobil yollarının 18%-dən çoxu xüsusilə payız və qış aylarında mütəmadi olaraq müxtəlif TF-ə məruz qalaraq, əhalinin gediş-gəlişində böyük çətinliklər yaradır.

Azərbaycan ərazisində avtomobil yollarının çəkilişinə və istismarına ziyan vuran TF-dən biri daşqın və subasmalardır. Respublikada mövcud olan ümumi avtomobil yollarının 872,5 km-i daşqın və subasma riskli ərazilərdə yerləşir ki, bunun da 70-75%-i Aran, Lənkəran-Astara və Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonlarının payına düşür. Daha çox ziyan çəkən Aran iqtisadi-

coğrafi rayonunda daşqın və subasma riski altında fəaliyyət göstərən torpaq yolların uzunluğu isə 2317,5 km təşkil edir.

Respublika ərazisində avtomobil yollarının normal fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən TF-dən biri də sürüşmələrdir. Respublikanın regionları arasında Dağlıq Şirvanda 320 km, Quba-Xaçmazda 141,6 km, Lənkəran-Astarada 78,4 km, Abşeronda 38,4 km, Gəncə-Qazaxda 12,3 km, Naxçıvan MR-da isə 5,3 km respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının daim sürüşmə riski altında fəaliyyət göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində inşa olunan su kəmərlərinin 12,8%-i, suvarma kanallarının 20,8%-i, nasos stansiyalarının 7,8%-i, mərkəzləşdirilmiş su kəmərlərinin isə 34%-i TF-ə məruz qalır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq, respublika ərazisindəki avtomobil yollarını və kommunikasiya sistemlərini təbii fəlakət hadisələrindən mühafizə etmək üçün onlara qarşı kompleks meşə-meliorasiya, aqro-meliorasiya və mühəndis-tikinti tədbirləri həyata keçirilməlidir. Belə tədbirlər xarakterinə görə iki - passiv və aktiv qruplara bölünür. Passiv mühafizə tədbirlərinə avtomobil yollarının və kommunikasiya sistemlərinin keçdiyi meyilli ərazilərdə bütün növ mənimsəmələrin idarə olunması və TF müşahidə olunan avtomobil yolları ətrafında meşə-meliorasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi daxildir. Avtomobil yollarının və kommunikasiya sistemlərinin TF müşahidə olunan ərazilərdən keçdiyi sahələrdə aparılan aktiv mübarizə tədbirlərinə yerli şərait və relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müxtəlif tipli mühəndis-texniki qurğuların inşası aiddir. Sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən avtomobil yollarının TF-dən təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, mühəndis-quraşdırma işləri və əhalini vəziyyətdən vaxtında xəbərdar etmək tədbirləri düzgün həyata keçirilməlidir.

VI fəsil Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat sahələrinə və əhali məskunlaşmasına təbii fəlakətlərin təsirinin azaldılmasının perspektivlərinə həsr edilmişdir. Bu fəsildə Dövlət Proqramlarında (2004-2008 və 2009-2013-cü illər) TF-in qarşısının alınması tədbirləri, onun ərazilərə təsiretmə mexanizminin və idarə olunmasının öyrənilməsi, təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanlardan asılı olaraq rayonlaşdırılması modeli, əhaliyə maddi yardımlar göstərilməsində sosial sığortanın və eləcə də fəlakətlərə qarşı aparılacaq mübarizə tədbirlərinin perspektivliyi məsələləri ətraflı təhlil edilmişdir.

Bu fəsildə respublika ərazisində geniş yayılan, əhalinin həyat və təsərrüfat fəaliyyəti üçün təhlükəli sayılan TF-in idarə olunmasının elmi-təcrübi əhəmiyyəti ətraflı təhlil edilir. Məlum olduğu kimi, dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşən sahələr respublika ərazisinin 18%-ni təşkil

edir və əhalisi 1,8 mln. nəfərdən çox olan 500-dən çox yaşayış məntəqəsi bu ərazilərdə daima daşqın və subasma riski altındadır. Belə ərazilərdə təsərrüfat sahələrinin və yaşayan əhalinin ayrı-ayrı TF-dən qorunması və onların zərərsizləşdirilməsi məqsədilə göstərilən cəhdlər riskin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Bu fəsildə, həmçinin TF-in Respublikanın təsərrüfat sahələrinə və əhali məskunlaşmasına vurduğu zərərdən asılı olaraq iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılmışının elmi əsaslandırılması aparılmışdır. Rayonlaşdırmanın tərkibində TF-in dağıdıcı gücünün zəiflədilib, zərərsizləşdirilməsi istiqamətində aparılan mikrorayonlaşdırma sosial-iqtisadi sistemlərin gələcək vəziyyətinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizələr yürütməyə imkan yaradır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında sellərin təsərrüfat sahələrinə və yaşayış məntəqələrinə vurduğu ziyanlardan asılı olaraq aşağıdakı 7 rayon ayrılarkən, əsas meyar kimi sellərin (və ya güclü sellərin) təkrarlanması və dəyən maddi ziyanların miqdarı qəbul edilmişdir (Şək. 6.1).

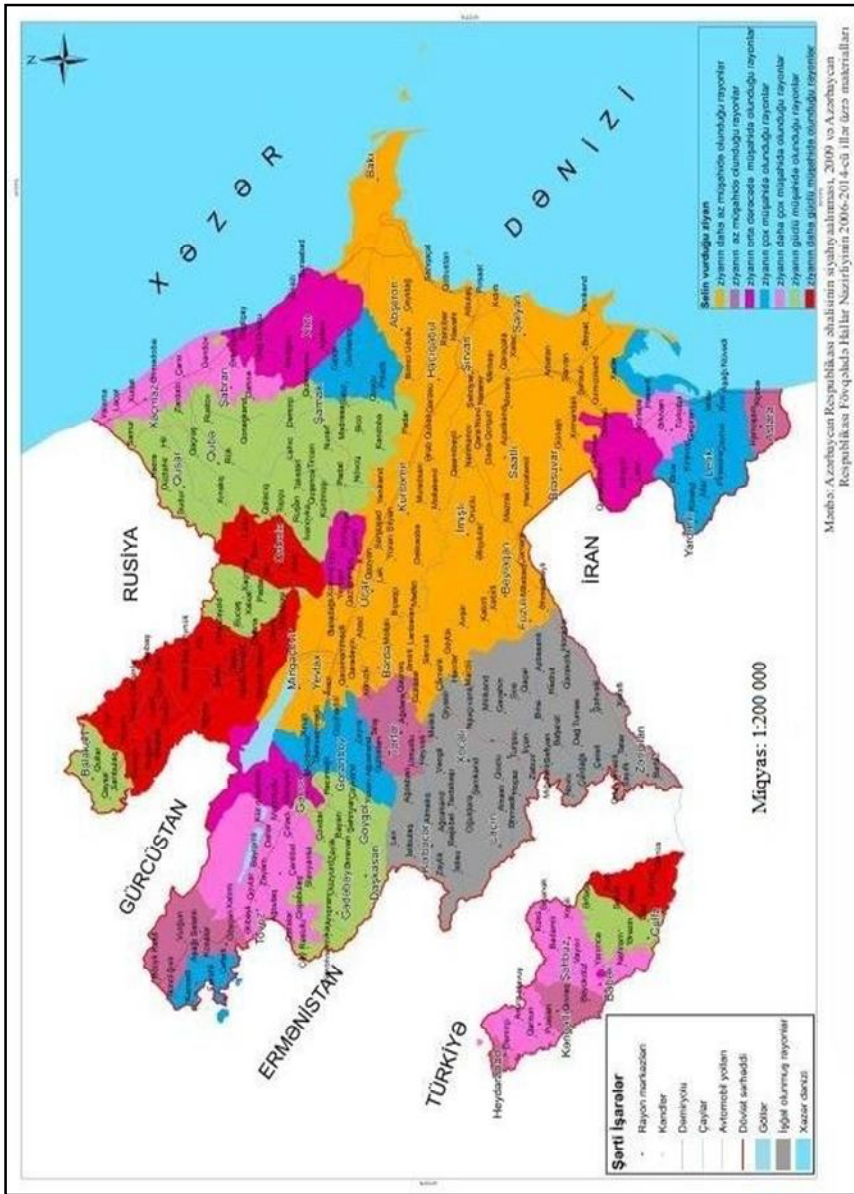
- *Selin vurduğu ziyanın daha güclü müşahidə edildiyi rayon* - hər il 6-8 sel hadisəsinin təkrarlanması müşahidə olunur. Bu rayona əhalisinin sayı 66,8 min nəfər olan 151 yaşayış məntəqəsi daxildir. 1990-2014-cü illərdə ərazidə qeydə alınan 26 sel hadisəsindən 4-ü nisbətən zəif və az ziyanlar, 22-si isə güclü və böyük itkilərlə müşayiət olunmuş, ölkə iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 20 mln. manatdan çox ziyan dəymişdir.

- *Selin vurduğu ziyanın güclü müşahidə edildiyi rayon* - ildə 6-7 sel hadisəsi baş verir və 11 bölgəni əhatə edir. Bu rayona əhalisinin sayı 230,6 min nəfər olan 247 yaşayış məntəqəsi daxildir. Bu bölgələrdə baş verən sel hadisələri nəticəsində hər il ölkə iqtisadiyyatına 15-20 mln. man. ziyan dəyir.

- *Selin vurduğu ziyanın daha çox müşahidə edildiyi rayon* - əhalisinin sayı 130,2 min nəfər olan və 105 yaşayış məntəqəsini özündə birləşdirən 8 bölgəni əhatə edir. Tədqiqat dövründə rayon ərazisində 8 sel hadisəsi qeydə alınmış və ölkə iqtisadiyyatına orta hesabla hər il 10-15 mln. man ziyan dəymişdir.

- *Selin vurduğu ziyanın çox müşahidə edildiyi rayon* - əhalisinin sayı 121,7 min nəfər olan və 46 yaşayış məntəqəsini özündə birləşdirən 6 bölgəni əhatə edir. Tədqiqat dövründə rayon ərazisində 8 sel hadisəsi qeydə alınmış və ölkə iqtisadiyyatına orta hesabla hər il 5-10 mln. man ziyan dəymişdir.

- *Selin vurduğu ziyanın orta dərəcədə müşahidə edildiyi rayon* - əhalisinin sayı 80 min nəfər olan və 42 yaşayış məntəqəsini özündə birləşdirən 4 bölgəni əhatə edir.

Şək. 6.1. Azərbaycan Respublikasında sellərin təsərrüfat sahələrinə və yaşayış məntəqələrinə vurduğu ziyandan asılı olaraq rayonlaşdırılması

Tədqiqat dövründə rayon ərazisində 4 sel hadisəsi qeydə alınmış və iqtisadiyyata orta hesabla hər il 1-5 mln. man ziyan dəymişdir. Bu rayonda güclü sellərə hər 15-20 ildən bir təsadüf olunur.

- *Selin vurduğu ziyanın az müşahidə edildiyi rayon* - əhalisinin sayı 75 min nəfər olan 4 bölgənin ərazisini əhatə edir. Selin bu rayona vurduğu ziyan ildə orta hesabla 0,5-1,0 mln. man. təşkil edir.

- *Selin vurduğu ziyanın daha az müşahidə edildiyi rayon* - Aran və Abşeron regionlarının ərazilərini əhatə edir. İl ərzində sellərin bu rayonların iqtisadiyyatına vurduğu ziyan orta hesabla 0,5 mln. manat təşkil edir.

Sürüşmələrin respublika ərazisində əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanlardan asılı olaraq aşağıdakı 6 rayon ayrılmışdır (Şək. 6.2):

1. *Sürüşmələrin mütəmadi olaraq təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə güclü ziyan vurduğu rayon* - əhalisinin sayı 140 min nəfər olan 144 yaşayış məntəqəsi TF riski altında yerləşir. Sürüşmələr nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 6-10 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

2. *Sürüşmələrin vaxtaşırı təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sisteminə daha çox ziyan vurduğu rayon* - əhalisinin sayı 51,4 min nəfər olan 80 yaşayış məntəqəsi daim TF riski altında yerləşir. Sürüşmələr nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 4.5-6 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

3. *Sürüşmələrin 2-3 ildən bir təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sisteminə çox ziyan vurduğu rayon* - əhalisinin sayı 39,3 min nəfər olan 37 yaşayış məntəqəsi TF riski altında yerləşir. Sürüşmələr rayonun iqtisadiyyatına orta hesabla ildə 3,0-4.5 mln. manat ziyan vurur.

4. *Sürüşmələrin 3-5 ildən bir təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sisteminə orta dərəcədə ziyan vurduğu rayon* - əhalisinin sayı 18 min nəfər olan 25 yaşayış məntəqəsi TF riski altında yerləşir. Sürüşmə nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına ildə orta hesabla 1,5-3.0 mln. manata qədər ziyan dəyir.

5. *Sürüşmələrin 5-6 ildən bir təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sisteminə az ziyan vurduğu rayon* - əhalisinin sayı 37,1 min nəfər olan 23 yaşayış məntəqəsi TF-dən ziyan çəkir.

Sürüşmələr nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına ildə orta hesabla 1.0-1,5 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

6. *Sürüşmələrin 6-10 ildən bir təkrarlandığı, əhaliyə və təsərrüfat sisteminə daha az ziyan vurduğu rayon* - Sədərək bölgəsini və Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisindən keçən Kür və Araz çaylarının hövzələrini əhatə edir. Sürüşmələr nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına ildə orta hesabla 0.5-0.8 mln. manat ziyan dəyir.

Daşqın və subasmanın əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanlardan asılı olaraq rayonlaşdırılması aşağıdakı sxem üzrə aparılmışdır:

1. *Daşqın və subasmanın daha çox ziyan vurduğu rayon* - Göyçay rayonu istisna olmaqla, tamamilə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisini əhatə edir. Bu rayonda əhalisinin sayı 1774 min nəfər olan 781 yaşayış məntəqəsi daim TF təhlükəsi altında yerləşir. Daşqın və subasmalar nəticəsində hər il bu rayonun iqtisadiyyatına orta hesabla 30-50 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

2. *Daşqın və subasmanın çox zərər vurduğu rayon* – bura Qanıx-Əyriçay, Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalıqları, Arazboyu düzənliklər daxildir. Hazırda bu rayonda əhalisinin sayı 1,3 mln. nəfər olan 765 yaşayış məntəqəsi TF təhlükəsi olan ərazidə yerləşir. TF nəticəsində respublika iqtisadiyyatına orta hesabla ildə 10-30 mln. manat ziyan dəyir.

3. *Daşqın və subasmanın orta dərəcədə zərər vurduğu rayon* – bura Abşeronun dağətəyi hissələri, Dağlıq Şirvan və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonlarının dağətəyi düzənlikləri, Göyçay, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Qusar bölgələri daxildir. Bu rayonda əhalisinin sayı 441 min nəfər olan 169 yaşayış məntəqəsi TF təhlükəsi altında yerləşir. TF nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 1,0-10 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

4. *Daşqın və subasmanın az zərər vurduğu rayon* - Şəki-Zaqatala, Naxçıvan MR və Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonlarının alçaq və orta dağlıq hissələrini, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Samux bölgələrinin ərazilərini əhatə edir. Bu rayonda əhalisi 90 min nəfər olan 152 yaşayış məntəqəsi daşqın və subasma riski altında fəaliyyət göstərir. TF nəticəsində respublika iqtisadiyyatına orta hesabla hər il 1,0 mln. manata qədər ziyan dəyir.

5. *Daşqın və subasmanın zərər vurmadiği rayon* - bura Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonlarının orta və yüksək dağlığı və Acınohur düzü, Qobustan və Xızı bölgələrinin əraziləri daxildir.

Zəlzələnin əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfatın inkişafına təsiri nəzərə alınmaqla aşağıdakı rayonlaşdırılma sxemi hazırlanmışdır:

1. *Əhalinin məskunlaşması və təsərrüfatın inkişafı üçün zəlzələ riskinin daha çox təhlükə yaratdığı rayon* - bura əhalisinin sayı 2,0 mln nəfərdən çox olan 395 yaşayış məntəqəsini özündə birləşdirən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri, Abşeron, Zaqatala, Balakən, Şamaxı, İsmayilli və Ağsu bölgələrinin əraziləri daxildir. Azərbaycanın sənaye istehsal potensialının 80%-dən çoxunun cəmləndiyi bu rayon ərazisi əsasən, 8-9 ballıq zəlzələ zonasında yerləşmişdir.

2. *Əhalinin məskunlaşması və təsərrüfatın inkişafı üçün zəlzələ riskinin çox təhlükə yaratdığı rayon* - bura Mingəçevir şəhəri, Gəncə-Qazax (Gəncə şəhəri istisna olmaqla), Şəki-Zaqatala (Zaqatala və Balakən bölgələri istisna olmaqla) və Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonları daxildir. Bu rayonda əhalisinin sayı 1,2 mln. nəfərə yaxın olan 1073 yaşayış məntəqəsi zəlzələ (7-9 bal) riski altında yerləşir.

3. *Əhalinin məskunlaşması və təsərrüfatın inkişafı üçün zəlzələ riskinin orta dərəcədə təhlükə yaratdığı rayon* - bura Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonları, Xızı və Qobustan bölgələri daxildir. Bu rayonda əhalisinin sayı 600 min nəfərdən çox olan və əsasən dəniz səviyyəsindən 0-200 m-dən 1000-1500 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşən, 7 ballıq zəlzələ zonasına aid olan 1227 yaşayış məntəqəsi daxildir.

4. *Əhalinin məskunlaşması və təsərrüfatın inkişafı üçün zəlzələ riskinin zəif və az təhlükə yaratdığı rayon* - bura 1787,6 min nəfər əhalinin məskunlaşdığı 844 yaşayış məntəqəsini əhatə edən və 7 ballıq risk zonasında yerləşən Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun (Mingəçevir şəhəri istisna olmaqla) ərazisi daxildir.

Azərbaycanda **dolunun** kənd təsərrüfatı sahələrinə və yaşayış məntəqələrinə vurduğu ziyanə görə aşağıdakı kimi rayonlaşdırılması aparılmışdır:

1. *Dolunun daha çox zərər vurduğu rayon* - bura Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Göygöl bölgələrinin əraziləri daxildir. Dolu nəticəsində rayon iqtisadiyyatına hər il 6,0 mln. manatdan çox ziyan dəyir.

2. *Dolunun çox zərər vurduğu rayon* - Ağstafa, Qazax, Şamaxı, İsmayilli, Zaqatala, Balakən, Şəmkir bölgələrinin ərazilərini əhatə edir. Dolu nəticəsində rayon iqtisadiyyatına ildə orta hesabla 2,0-6,0 mln. manat həcmində ziyan dəyir.

3. *Dolunun orta dərəcədə zərər vurduğu rayon* - bura Mingəçevir, Gəncə və Şəki şəhərləri, Qax, Oğuz, Qəbələ, Naxçıvan MR (Kəngərli istisna olmaqla), Göyçay, Samux, Ağsu, Tərtər bölgələri daxildir. Hər il

doludurma nəticəsində rayonun iqtisadiyyatına orta hesabla 1,0-2,0 mln. manat ziyan dəyir.

4. *Dolunun az zərər vurduğu rayon* - bura Qobustan, Lənkəran, Xızı, Yardımlı, Lerik, Quba, Qusar, Kəngərli, Sədərək, Şabran bölgələrinin əraziləri daxildir. Doludurma nəticəsində rayon iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 0,5-1,0 mln. manata qədər ziyan dəyir.

5. *Dolunun daha az zərər vurduğu rayon* - bura Aran və Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonları (Xızı bölgəsi istisna olmaqla), Astara, Xaçmaz və Siyəzən bölgələri daxildir. Doludurma nəticəsində rayon iqtisadiyyatına hər il orta hesabla 500 min manata qədər ziyan dəyir.

TF ilə bağlı əhəlinin və təsərrüfat sahələrinin sığorta işlərinə cəlb olunmasının iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan öyrənilməsi bir problem kimi hal-hazırda çox aktualdır. Bu məqsədlə tədqiqat işində TF-in əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanların sığortalanmasının iqtisadi-coğrafi baxımdan əsaslandırılması aparılmışdır. Ərazidə TF-in sığortalanması işinin iqtisadi-coğrafi baxımdan tədqiqi zamanı bu sahədə mövcud olan ehtiyat mənbələri, sığorta bazarının formalaşdırılmasını ləngidən amillər və bir sıra digər çatışmazlıqlar geniş təhlil edilmiş və sığorta olunmanın səmərəli ərazi təşkili üçün müvafiq tədbirlər paketi işlənilib hazırlanmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində baş verən və inkişaf edən TF-ə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq, ətraf mühitin davamlı mühafizəsini təşkil etmək dövlətin əsas strateji vəzifələrindən biridir. “Təbii fəlakət” anlayışı cəmiyyətdə, eləcə də elm sahələrində geniş işlənilsə də, hələ də heç bir ölkədə onun zərərsizləşdirilməsi və tam qarşısının alınması üçün universal bir metod və ya vasitə əldə olunmamışdır. Bəzi hallarda hansısa bir ölkədə konkret olaraq bir TF-ə qarşı işlənilib hazırlanan səmərəli mübarizə vasitəsindən sonradan digər ölkələr də özlərində tətbiq etməyi məqbul hesab edirlər. Məsələn, zəlzələlərə qarşı Yaponiya və ABŞ-ın, daşqınlara qarşı ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin, sellərə qarşı Fransa və Qazaxıstanın, sürüşmələrə qarşı Fransa, Ukrayna və Moldova kimi ölkələrin təcrübəsindən düzgün istifadə edilərsə, Azərbaycanda da baş verən və tez-tez təkrarlanan bir sıra TF-i “civulayıb” zərərsizləşdirmək olar.

Azərbaycan ərazisi gərgin geodinamik şəraitdə yerləşdiyindən burada əhəlinin və təsərrüfat sahələrinin zəlzələ riskindən mühafizə olunması dövlətin və onun əsas idarəetmə orqanlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sayılır. Bu sahədə bir sıra konkret və əsaslandırılmış tədbirlər planı həyata keçirilmişdir. Aktiv tektonik proseslərin öyrənilməsi

məqsədilə 2000-ci ildə AMEA-nın tərkibində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzi (RSXM) yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycanda seysmik vəziyyəti izləmək üçün 35 stansiya fəaliyyət göstərir. Respublikada zəlzələyə qarşı mübarizə işində təkcə RSXM-də deyil, həmçinin AMEA-nın Yer elmləri bölməsi, ETSN, FHN-də elmi-tədqiqatlar aparılır, müxtəlif məzmunlu seysmik xəritələr tərtib edilir. Azərbaycanda geodinamik proseslərin daha fəal olduğu bütün region və bölgələrin seysmiklik durumuna nəzarət olunması nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda geniş yayılan və getdikcə intensiv xarakter alan TF-dən biri sayılan sellərə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün kompleks metod və vasitələrdən istifadə olunması vacib hesab edilir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkənin əsas sel təhlükəli çaylarında selin dağıdıcı gücünü zəiflətmək üçün bir sıra ardıcıl mühafizə tədbirləri həyata keçirilməyə başlanmışdır. Sel əleyhinə yaradılan belə hidrotexniki qurğulardan istifadə Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisində daha yaxşı səmərə vermişdir. Lakin, bu hidrotexniki qurğuların davamlılığının artırılması üçün hər 4-5 ildən bir onların təkrar təmir edilməsi və ətraflarında əlavə meşə-meliorasiya tədbirlərinin aparılmasına böyük ehtiyac olur. İstər Dövlət Proqramlarında, istərsə də digər dövlət sərəncamlarında Şəki-Zaqatala regionu istisna olmaqla, digər selli çay hövzələrində sellərə qarşı mübarizə tədbirlərinə çox az yer ayrılmışdır. Bunu nəzərə alaraq tərəfimizdən respublika ərazisində 104 yaşayış məntəqəsini və 69,2 min ha əkin sahəsini sel təhlükəsindən mühafizə etmək üçün mərhələlər üzrə 555 km-lik məsafədə sel əleyhinə mühəndis-hidrotexniki qurğuların yaradılmasının vacib olduğu müəyyən-ləşdirilmişdir. Belə hidrotexniki qurğular, həmçinin mühafizə olunan obyektlərdən yuxarıda sel gətirmələrinin tutulması; sel yataqlarının sabit-ləşdirilməsi; sel axınlarının qorunan obyektlərdən uzaqlaşdırılması; yatağın yuyulmalardan qorunması; qurğuların su axınlarının zərbəsindən qorunması vəzifələrini də həyata keçirə bilər. Sellərin gələcəkdə törədə biləcəyi fəlakətlərin qarşısını almaq məqsədilə selli çaylarda seltutan anbarların yaradılması, sel ocaqlarının və gətirmə konuslarının hər il təmizlənməsi, çay yataqlarında dərinləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi də nəzərə alınmalıdır. Kiçik selli çayların gətirmə konusları yaxınlığında dəmir-beton zavodlarının tikilməsi məqsəduyğundur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində daşqın və subasmalar əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə hər il güclü ziyanlar vurduğundan, onların dağıdıcı gücünün zəiflədilib, zərərsizləşdirilməsi işi bütün ictimaiyyəti və bu sahə ilə məşğul olan alim və mütəxəssisləri

narahat edir. Lakin daşqın və subasmaların riskinin azaldılması üçün görülən tədbirlərin inkişafının tənzimlənməsi texniki və iqtisadi cəhətdən çətin olsa da, bəzi yerlərdə yaşayış məntəqələrini mühafizə etmək üçün ilkin mərhələdə daş-beton bənd sistemləri inşa etmək olar. Bunu xüsusilə Kür çayının aşağı axarlarında və Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxaraq bir sıra problemlər yaratdığı sahələrdə davam etdirmək məqsədə uyğundur.

Daşqın və subasma rejimli çaylar boyunca daşqın sularının saxlanması üçün axmazlar bərpa edilərsə, su basmış ərazilərin bərpası istiqamətində də böyük işlər görülür. Kür-Araz ovalığındakı Ağgöl və Sarısu göllərindən təsərrüfat məqsədi üçün istifadə buna yaxşı misaldır.

Hazırda Azərbaycanda daşqın və subasmaların uzunmüddətli proqnozlaşdırılması, daşqın xəbərdarlığı sisteminin yaradılması bu sahədə aparılan ən səmərəli tədbirlərdən biri hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə daşqın və subasmaların proqnozlaşdırılması müasir texniki avadanlıqlar vasitəsilə aparılır ki, bura məlumatı qəbul edən vasitələr, məlumat ötürücü texnologiya, hidroloji və hidrotexniki modelləşdirmə qurğuları, kompüterlər və s. daxildir. Daşqınların etibarlı şəkildə və qabaqcadan proqnozlaşdırılması, həmçinin hava monitorinqi və proqnozlaşdırma texnologiyalarının köməyi ilə leysan yağışlarının sinoptik vəziyyəti haqqında məlumat bazasının yaradılması məsələlərinin Azərbaycanda da inkişaf etdirilməsi nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasında TF-in təsərrüfata təsirinin yaratdığı iqtisadi və sosial-coğrafi problemlər tədqiq olunmuş, aşağıdakı nəticələr əldə edilmiş və müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır:

1. Azərbaycan timsalında TF-in sosial və iqtisadi-coğrafi baxımdan tədqiqinin metodoloji əsasları müəyyənləşdirilmiş və problemin bu kontekstdə elmi tədqiqinə nail olunmuşdur. TF-in yaranması, inkişafı və təkrarlanması təbii və antropogen amillərin təsiri öyrənilmiş, təsnifatı aparılmış və TF-in vurduğu ziyanların metodiki baxımdan qiymətləndirilməsi müəyyən olunmuşdur.

2. İqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan TF-in müxtəlif istiqamətləri tədqiq edilmiş və respublika üçün xarakterik olan TF-in inkişaf tendensiyası, onların əhəlinin məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə təsiri öyrənilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əhalisi 1,2 mln. olan 576 yaşayış məntəqəsinin (YM) sel, əhalisi 400 min nəfərdən çox olan 370 YM-nin sürüşmə, əhalisi 1,8 mln. nəfər olan 570 YM-nin daşqın və subasma, əhalisi

2,0 mln. nəfərdən çox olan 200 YM-nin isə 8-9 ballıq zəlzələ riski şəraitində fəaliyyət göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir.

3. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadə olunmasının TF-in aktivləşməsindəki rolu və onların idarə olunması yolları öyrənilmiş, bu hadisələrin Azərbaycanın sənaye kompleksinə təsiri ətraflı təhlil edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 2511 sənaye müəssisəsinin 373-də və ya 15%-də TF riskinin böyük olması aydınlaşdırılmış və onlara hər il orta hesabla 4,5-5 mln. manat ziyan vurmaları müəyyənləşdirilmişdir.

4. İlk dəfə olaraq TF-in ölkə və regional miqyasda Azərbaycanın torpaq fonduna təsiri ətraflı təhlil edilmiş və kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 34%-nin müxtəlif təbii proseslər nəticəsində yararsız hala düşməsi aydınlaşdırılmışdır. Respublikanın ümumi torpaq fondunun 40,2%-nin eroziya, 17,3%-nin daşqın və subasma, 7,7%-nin şoranlaşma, 0,8%-nin sel, 0,6%-nin isə sürüşmə prosesləri nəticəsində yararsız hala düşməsi müəyyən edilmişdir.

5. TF-in kənd təsərrüfatı sahələrinin ərazi təşkilinə təsirinin tədqiqi zamanı hər il bu sahəyə orta hesabla 10-12 mln. manat həcmində ziyan dəyməsi dəqiqləşdirilmişdir ki, bunun da 88%-i bitkiçiliyin, 12%-i isə heyvandarlığın payına düşür. Həmçinin, hər il TF nəticəsində orta hesabla 60-65 min ha taxıl, 120-130 min ha paxlalı, 2,8-3,0 min ha texniki bitkilər, 2,5-3,0 min ha tərəvəz, 1,2-1,5 min ha isə bostan əkin sahələrinin yararsız hala düşməsi müəyyənləşdirilmişdir.

6. İlk dəfə olaraq Respublikada mövcud olan dəmir yollarının 7,4%-nin (152 km.), avtomobil yollarının 27,7%-nin (4,1 min km.), suvarma kanallarının isə 17,4%-nin TF-yə məruz qalması müəyyən edilmişdir.

7. İlk dəfə olaraq Azərbaycan əhalisinin və yaşayış məntəqələrinin hündürlük qurşaqları üzrə müxtəlif TF riski altında fəaliyyət göstərmələri araşdırılmış və bu problemin ölkə, regional və lokal miqyasda idarə olunması və törətdiyi fəsadların zərərsizləşdirilməsi yolları müəyyən edilmiş, "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarında (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər)" TF-in qarşısının alınması tədbirlərinə dair vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı diqqətdən kənar qalan bir sıra məsələlər yenidən təhlil edilmişdir.

8. İlk dəfə olaraq ayrı-ayrı TF-in təsərrüfat sahələrinə və yaşayış məntəqələrinə vurduğu ziyanlardan asılı olaraq rayonlaşdırılması aparılmış və hər birinin CIS texnologiyaları ilə işlənmiş 1:200000 miqyaslı müxtəlif xəritələri hazırlanmış, Azərbaycanda TF-in əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə

vurduqları ziyandan asılı olaraq sığortalanma işləri iqtisadi-coğrafi baxımdan araşdırılmış və zərər çəkən əhaliyə ilkin yardım göstərilməsində sığortanın stimullaşdırıcı rolu əsaslandırılmışdır.

Təkliflər:

- TF-in ölkə iqtisadiyyatına vurduğu ziyanlar il ərzində ÜDM-nin 0,4-0,5%-ni təşkil etdiyindən, əhalinin məskunlaşmasını və təsərrüfat sahələrini TF-dən mühafizə etmək üçün xüsusi fondun yaradılması məqsədəuyğundur.

- Bütün təbii sərvətlərin, o cümlədən mineral ehtiyatların müəyyən edilmiş balans ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi aparılmalı; TF riskli ərazilərdə istismar olunan təbii ehtiyatların təkrar emalı təşkil olunmalı; yeni TF ocaqlarının yaranmaması, yarananların isə mənfi nəticələrinin zəiflədilməsi üçün təbiətdən düzgün istifadəyə riayət etmək konsepsiyası işlənib hazırlanmalıdır.

- Sürüşmə, sel, daşqın və subasma hadisələrinin müşahidə olunduğu ərazilərdə bütün növ ağac kəsmələri və torpaq mənimsəmələri məhdudlaşdırılmalı və hər bir TF-in xarakterinə uyğun olaraq müxtəlif tipli mühəndis-texniki qurğuların yaradılması nəzərə alınmalıdır.

- Aqrar-sənaye sahələrinin ərazi təşkilində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edərkən, baş verən TF-i zərərsizləşdirmək üçün yeni texnoloji üsulların tətbiqi; ticarət strukturlarının optimal modelinin yaradılması və ərzaq bitkilərinin TF-dən təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının elmi konsepsiyasının hazırlanması vacibdir.

- Dövlət tərəfindən TF-in sosial-iqtisadi sahələrə vurduqları maddi ziyanların kəmiyyət göstəricilərinin dəqiq uçotu aparılmalı və ARDSK-də toplanaraq, çap edilməsi məqsədəuyğundur.

- Respublikada TF problemi ilə əlaqədar ayrıca Dövlət proqramlarının qəbul olunması, TF yayıldığı bütün yaşayış məntəqələrinin, risk zonasında yerləşən obyekt və müəssisələrin dəqiq hesabatının və avadanlıqların inventarlaşdırmasının aparılması vacibdir.

- Azərbaycanın əhalisinə və təsərrüfat sahələrinə daim böyük həcmdə ziyan vuran TF-in zərərsizləşdirilməsi və fəsadlarının minimum həddə endirilməsi məqsədilə ənənəvi mübarizə vasitələrindən istifadə ilə yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrin TF-i idarəetmə təcrübəsindən, onların yüksək mütərəqqi texnologiyalarından istifadə imkanları araşdırılmalı və müvafiq tövsiyələr verilməlidir..

Dissertasiya işinə aid aşağıdakı əsas əsərlər çap edilmişdir:

1. Paşayev N.Ə. Təbii dağdııcı hadisələrin (TDH) sosial-iqtisadi nəticələri və həlli yolları / “Azərbaycan XXI əsrin astanasında” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, II c. Bakı: 1998, səh. 123-125

2. Paşayev N.Ə. TDH-in Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat və kommunikasiya sisteminə təsiri // ACC-nin VII qurultayının materialları, Bakı: 1998, səh. 134-135

3. Пашаев Н.А. Стихийные природные явления в Азербайджане и территориальная организация хозяйства // Вестник Бакинского Университета, 1998, №4, с.176-182 (в соавторстве с Н.А.Бабахановым)

4. Paşayev N.Ə. Sel hadisələrinin yaşayış məntəqələrinə və əhalinin məskunlaşmasına təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri / Respublikada ehtimal olunan fəvqəladə hallarda əhalinin, ərazinin mühafizəsi tədrisi problemlərinə həsr olunmuş I beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: 2000, səh. 130-132

5. Paşayev N.Ə. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda istehsalın ərazi təşkilinin müasir problemləri // AMEA Xəbərləri, Yer elmləri seriyası, Bakı: 2000, səh. 80-82

6. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirinin qiymətləndirilməsi / II Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2001, səh. 227-228

7. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikası ərazisində təbii fəlakətlərin əhali məskunlaşmasına təsiri / Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2001. səh. 143-148

8. Paşayev N.Ə. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda təsərrüfatın ərazi təşkilinin müasir problemləri // AMEA Xəbərləri, Yer elmləri seriyası, Bakı: 2002, №2, səh. 87-93

9. Paşayev N.Ə. Əhalinin və təsərrüfatın təbii fəlakətdən mühafizə edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri / II Beynəlxalq simpoziumun materialları, Bakı: 2002, səh. 179-181

10. Paşayev N.Ə. Dağlıq ərazilərdə təbii fəlakətlərin məskunlaşmaya və təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirinin öyrənilməsinin metodoloji və praktiki əhəmiyyəti // ACC əsərləri, VIII cild. Bakı: 2003, səh. 153-159

11. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin Azərbaycan respublikasının kənd təsərrüfatına təsiri / “Ölkənin dayanıqlı inkişafında fəvqəladə halların təsirinin zəiflədilməsinin əhəmiyyəti” mövzusunda II Beynəlxalq Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: 2003, səh. 201-203

12. Пашаев Н.А. Влияние экстремальных природных явлений в Азербайджанской Республике на расселение населения / Третья ежегодная конференция - Устойчивое развитие горных регионов Кавказа. Тбилиси: 2003, с. 147-150

13. Paşayev N.Ə. TDH-in Dağlıq Şirvanın yaşayış məntəqələrinə və təsərrüfatına təsirinin iqtisadi coğrafi problemləri // Azərbaycanca regional inkişafın sosial-iqtisadi və ekocoğrafi problemləri. ACC əsərləri, IX cild. Bakı: 2004, səh. 69-74

14. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi. Bakı: "Elm", 2004, 212 səh. (N.A.Babaxanov ilə müştərək)

15. Paşayev N.Ə. Ətraf mühitin mühafizəsi və əhəlinin sağlamlıq problemləri / Coğrafiya fakültəsinin 60 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: 2005, səh. 134-136 (N.A.Babaxanov ilə müştərək)

16. Paşayev N.Ə. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda təbii dağdıcı hadisələrin təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsiri / Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii dağdıcı hadisələri və regionun inkişafının ekocoğrafi problemlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Şəki: 2005, səh. 74-78

17. Paşayev N.Ə. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda təbii dağdıcı hadisələrin əhali məskunlaşmasına təsiri / "Azərbaycan respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının aktual problemləri" mövzusunda Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2005, səh. 164-166

18. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin şəhər təsərrüfatına və ətraf mühitə təsiri / "Seysmik risk, zəlzələyə davamlı tikinti və memarlıq problemləri" mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2005, səh. 444-445

19. Paşayev N.Ə. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun dayanıqlı inkişafının iqtisadi-coğrafi problemi // Dağlıq ərazilərin tarazlı inkişaf problemləri, ACC əsərləri, X cild. Bakı: 2006. səh. 295-300

20. Paşayev N.Ə. Sel hadisələrinin Azərbaycan Respublikasının təsərrüfatına təsiri // ADU, Xəbərləri, Bakı: 2007, №2. səh. 210-215 (X.C.Məhərrəmov ilə müştərək)

21. Paşayev N.Ə. Azərbaycan ərazisində təbii fəlakətlərin idarə olunması // ACC əsərləri, XI cild. Bakı: 2007, səh. 283-288

22. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii ehtiyat potensialının təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi // BDU - "Xəbərləri", Yer elmləri ser. №3, Bakı: 2007, səh.137-149 (N.A.Babaxanov ilə müştərək)

23. Paşayev N.Ə. Azərbaycanın nəqliyyat şəbəkəsinə sel hadisəsinin təsiri // ACC əsərləri, XII cild. Azərbaycan təbiətinin ekoloji-coğrafi problemləri. Bakı: 2008. səh. 307-312

24. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasında daşqınların təsərrüfata və əhalinin məskunlaşmasına təsiri / ACC əsərləri, XIII cild. Bakı: 2008, səh. 403-408

25. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikası kommunikasiya sistemində və sosial infrastruktura təbii fəlakətlərin təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri / Ümummillî liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunan elmi konfransın materialları. Bakı: 2008. səh. 361-367

26. Paşayev N.Ə. Ərzaq məhsullarının təbii fəlakətdən təhlükəsizliyinin təmin olunmasının iqtisadi və siyasi-coğrafi problemləri // ACC əsərləri, XIV cild. Bakı: 2009, səh. 118-120

27. Paşayev N.Ə. Aran iqtisadi rayonunda baş verən təbii fəlakətlərin təsərrüfata təsiri // ACC-nin BDU filialının əsərləri, II cild. Bakı: 2009, səh. 146-149

28. Paşayev N.Ə. İqtisadi və sosial coğrafiya elmində təbii fəlakət probleminin öyrənilmə istiqamətləri / BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2009, səh. 534-536 (N.A.Babaxanov ilə müştərək)

29. Paşayev N.Ə. Sel hadisəsinin regionların təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri / Professor Ocaqov Həbib Osman oğlunun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı: 2009, səh. 331-334

30. Пашаев Н.А. Влияние селевых явлений на территориальную организацию хозяйства регионов Азербайджанской Республики // Региональная политика России в современных социально-экономических условиях: географические аспекты. Россия АН, Сибирское отделение. Иркутск: 2009, с. 252-254

31. Пашаев Н.А. Влияние стихийных бедствий на окружающую среду / Международная конференция «Стратегия качества в промышленности и образовании». Том I. Варна: 2009. с. 331-333

32. Paşayev N.Ə. Azərbaycanda Xəzər dənizi səviyyəsinin qalxmasının ətraf ərazilərin təsərrüfatına təsiri // ACC əsərləri, XV cild. Bakı: 2010, səh. 250-252

33. Paşayev N.Ə. Kürün aşağı axarlarında daşqın hadisəsinin əhali məskunlaşmasına təsiri və ona qarşı mübarizə tədbirləri // ACC əsərləri, XVI cild. Bakı: 2010, səh. 301-306

34. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: 2010. 416 səh. (N.H.Əyyubov və Z.N.Eminov ilə müştərək)

35. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikası Xəzərsahili regionunun demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişaf problemləri // AMEA, Xəbərləri, Yer elmləri seriyası. Bakı: 2011, səh. 60-64 (N.H.Əyyubov və Z.N.Eminov ilə müştərək)

36. Пашаев Н.А. Влияние наводнений на территориальную организацию хозяйства Азербайджанской Республики и их районирование по уровню риска // Известия Ташкентского Государственного Экономического Университета, 2011, №7, с. 127-130

37. Paşayev N.Ə. Aran iqtisadi rayonunda daşqın hadisəsinin nəqliyyat şəbəkəsinin və sosial infrastrukturun ərazi təşkilinə təsiri // ADU-nun Elmi Xəbərləri, №1, Bakı: 2012, səh. 338-344

38. Paşayev N.Ə. Daşqın hadisəsinin Aran iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri / “Fövqəl”-Fövqələdə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi problemləri üzrə mütəxəssislər assosiasiyasının 15 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qloballaşma ilə əlaqədar fövqələdə hallara qarşı mübarizənin müasir problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2012, səh. 295-298 (M.R.Musayeva ilə müştərək)

39. Paşayev N.Ə. Sel hadisəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri / Qloballaşma və coğrafiya, Prof. M.A.Müseiybovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2012, səh. 94-101 (X.M.Mehdiyeva ilə müştərək)

40. Paşayev N.Ə. Sürüşmə hadisəsinin əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə vurduğu zərərdən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisinin rayonlaşdırılması // ACC əsərləri, XVII cild. Bakı: 2012, səh. 328-342

41. Пашаев Н.А. Влияние стихийных бедствий на территориальную организацию хозяйства Апшеронского экономического района Азербайджана // “Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук”, раздел географии. Москва: 2012, №5, с. 193-198

42. Пашаев Н.А. Экономико-географическое исследование воздействия оползней на расселение населения в Азербайджанской

Республике // Журнал Вестник МГОУ №4 (2), 2012, с. 130-139 (в соавторстве с Р.Н.Керимовым)

43. Pashayev N.A. Influence of inundations on territorial organization of economy in aran region of Azerbaijan, American international journal of contemporary research. 2012. Vol.2, №5, New-York. p. 222-227

44. Paşayev N.Ə. Azərbaycanın təbii ehtiyat potensialından səmərəsiz istifadənin təbii fəlakətlərin aktivləşməsində rolu və onların idarə olunması / ACC əsərləri, XVIII cild. AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qlobal dəyişkənliklər şəraitində geosistemlərin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2013, səh. 321-324

45. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin Azərbaycan Respublikasının məşinçayırma kompleksinin ərazi təşkilinə təsiri / Azərbaycanın görkəmli alimi-coğrafiyaşünas-kartoqraf c.e.d., prof. R.X.Piriyevin anadan olmasının 90 illik yubleyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: 2014, səh. 325-334

46. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin Azərbaycan Respublikasının turizm təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri // “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, Milli Aviasiya Akademiyasının “Elmi Məcmuələr” jurnalı, Cild 16, №2, Bakı: 2014, səh. 84-90 (G.R.Ağakışiyeva ilə müştərək)

47. Пашаев Н.А. Влияние стихийных бедствий в Азербайджанской Республике на территориальную организацию электроэнергетической промышленности // Международный научный журнал «Наука и Мир», №7 (11), Волгоград, 2014, с.123-127

48. Пашаев Н.А. Влияние стихийных бедствий в Азербайджане на территориальную организацию строительной промышленности и на окружающую среду / Материалы Международной научно-практической конференции, «Географические проблемы туризма, краеведения и экологии». Алмааты 12-13 Май, 2014. с.152-155.

49. Pashayev N.A. Influence of natural disasters on Territorial organization of fuel industry in Azerbaijan, International Journal of Liberal arts and Social Science, Vol. 2 No.5 June 2014, Birmingham, p. 107-113

50. Pashayev N.A. Impact of natural disasters on the development and organization of highways in Azerbaijan Republic, International Journal of Arts and Commerce, Vol.3 NO.8 October, 2014, Birmingham p. 237-247 (with E.E.Gasimova)

51. Paşayev N.Ə. Azərbaycanın iqtisadi-sosial və siyasi coğrafiya elminin müasir inkişaf problemləri // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, “Coğrafiya və təbii resurslar” jurnalı, Bakı: 2015 №1, səh. 83-86
52. Paşayev N.Ə. Turizm fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri problemləri // “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, Milli Aviasiya Akademiyasının “Elmi Məcmuələr” jurnalı, Cild 17 №2, Bakı: 2015, səh. 51-57 (G.R.Ağakışiyeva ilə müştərək)
53. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin əhalinin məskunlaşmasına və təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsiri // Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası “İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya” II cild. AMEA, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bakı: 2015, səh. 289-319
54. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasında təbii fəlakətlər zamanı əhaliyə maddi yardım göstərilməsində sosial sığortanın perspektivliyi / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti. Coğrafiya: nəzəriyyə, praktika və innovasiya. Bakı: 2015, səh. 205-211
55. Paşayev N.Ə. Təbii və texnogen fəlakətlərin Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin ərazi təşkilinə təsiri // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, “Coğrafiya və təbii resurslar” jurnalı, Bakı: 2015 №2, səh. 66-70
56. Pashayev N.A. Territorial organization of fruit-growing by altitude belts in Guba-Khachmaz economic-geographic region // American Journal of Science and Technologies, Princeton University Press, volume III, № 1 (21), January-June, 2016, p. 208-214 (with V.N.Cavadov)
57. Pashayev N.A. Zoning of landslides in the territory of Azerbaijan Republic in terms of spread, development and damages caused to distribution of population and economic branches // Geographical Association, London Geographical Institute, The Geography Journal, vol 102, part 3, summer, 2016, p. 116-132
58. Pashayev N.A. The impact of hailstorm on agriculture and preventive measures in touristic places of Azerbaijan // Tourism economics Journal, volume 22, number 4, august 2016, p. 82-94
59. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin və turizmin iqtisadi və sosial-coğrafi istiqamətdə öyrənilməsinin metodları // Azərbaycan Texniki Universitetinin “Elmi Əsərlər” Elmi-texniki jurnalı, cild 2, №2, Bakı: 2016, səh. 283-290 (G.R.Ağakışiyeva ilə müştərək)
60. Paşayev N.Ə. Turizmin davamlı inkişafı və təbii fəlakətlərdən mühafizə problemi // “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, Milli Aviasiya Akademiyasının “Elmi Əsərləri” jurnalı, Bakı: №1, 2016, səh. 136-148 (G.R.Ağakışiyeva ilə müştərək)

61. Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin Azərbaycan Respublikasının dəmir yolu nəqliyyatının inkişafına və ərazi təkilinə təsiri // “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, Milli Aviasiya Akademiyasının “Elmi Məcmuələr” jurnalı, Cild 18 №4, Bakı: 2016, səh. 80-87

62. Paşayev N.Ə. Azərbaycan ərazisində baş verən zəlzələlərin əhali məskunlaşmasına və istehsalın ərazi təşkilinə təsiri // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin Əsərləri, XIX cild. Bakı: 2017, səh. 328-331 (X.C.Məhərrəmovla ilə müştərək)

63. Paşayev N.Ə. Azərbaycanda hidrotexniki qurğuların və mühafizə bəndlərinin təbii fəlakətlərdən qorunması və səmərəli ərazi təşkilində Dövlət Proqramlarının əhəmiyyəti / “Şollar-Bakı Su Qurğular Kompleksinin” 100 illiyinə həsr olunmuş “Su ehtiyatları, hidrotexniki qurğular və ətraf mühüt” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Bakı: 2017, səh. 400-406

64. Pashayev N.A. Impact of mudflows on the territorial organization of economy in the Republic of Azerbaijan and its zoning // Eurasian Geography and Economics, 2017, Vol 2-3. Pages: 487-499

ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЙ НА ХОЗЯЙСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена экономико-географическому исследованию влияния стихийных бедствий на хозяйство и размещение населения. Диссертационная работа состоит из вступления, 6 глав, выводов и предложений, списка используемой литературы.

В первой главе диссертационной работы исследуются основные научные направления и необходимость изучения, происходящих в мире и Азербайджане, стихийных бедствий. Рассмотрены, посвященные этой проблеме, понятие и классификация стихийных бедствий, локальные и региональные аспекты образования, формирование и повторение, а также методы оценки ущерба от стихийных бедствий. Выявлена большая необходимость проведения научных исследований не в локальном, а глобальном масштабе. Дан анализ имеющихся в научной литературе многочисленных терминов и определений стихийных бедствий и определены их экономико-географические основы.

Вторая глава посвящена всестороннему исследованию воздействия функционально-географических параметров природного и антропогенного факторов на формирование характерных для территории республики стихийных бедствий и их влияние на территориальную организацию хозяйства. Составлена карта обширного распространения стихийных бедствий и ущерба, нанесенного ими хозяйству.

Третья глава диссертационной работы посвящена исследованию влияния стихийных бедствий на занимающие важное место в территориальной организации хозяйства таких отраслей как нефтегазовая, электроэнергетика, металлургия, машиностроение и промышленность строительных материалов, а также проблемам безопасности окружающей среды. Анализ основных производственных отраслей, выявил проблемы, созданные стихийными бедствиями в отраслях промышленности, объединяющих в себе специфические

особенности и объективную закономерность территориальной организации самых крупных и ведущих отраслей материального производства в природных, экономических и социальных условиях республики.

В четвертой главе диссертации всесторонне исследован современный уровень развития сельского хозяйства - земельный фонд, растениеводство и животноводство, занимающие ведущее место в структуре хозяйства республики. Определен непосредственный и косвенный ущерб, нанесенный стихийными бедствиями на каждую отрасль хозяйства, даны соответствующие рекомендации для доведения их до минимума.

Пятая глава диссертационной работы посвящена исследованию влияния стихийных бедствий на территориальную организацию туристического хозяйства республики и отдельных регионов, а также проблемам созданными ими. Уточнен туристический потенциал действующих туристических предприятий республики и отдельных регионов, находящихся в зоне риска стихийных бедствий. Обоснована актуальность изучения с экономико-географической точки зрения отрицательного действия стихийных бедствий на транспортную сеть и коммуникационную систему Азербайджанской Республики. Всесторонне исследовано воздействие в региональном и локальном разрезе на железнодорожную и автомобильную сеть грузов и пассажиро перевозок, а также коммуникационную систему различных видов стихийных бедствий имеющих место на территории страны.

В шестой главе дан анализ проводимой в Республике работы по борьбе со стихийными бедствиями, значения социального страхования и оказания материальной помощи населению во время стихийных бедствий. Изучен механизм воздействия, управления и создана модель районирования в зависимости от ущерба, нанесенного отраслям хозяйства стихийными бедствиями, а также показаны меры по предотвращению стихийных бедствий, принятые Государственной Программой (2004-2008, 2009-2013 и 2014-2018 гг.)

В заключении обобщены экономические и социально-географические проблемы исследования воздействия стихийных бедствий на хозяйство и расселение населения Азербайджанской Республики. Составлены 6 карт с оценкой ущерба, нанесенного стихийными бедствиями и подготовлены соответствующие рекомендации.

**ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL PROBLEMS OF INFLUENCE
OF NATURAL DISASTERS ON THE ECONOMY OF REPUBLIC
OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

Dissertational work is devoted to economic and geographical study of influence of natural disasters on the economy and settlement of population. Dissertational work consists of the introduction part, 6 chapters, the conclusion part and recommendations, as well as the list of references.

The first chapter of dissertational work includes the main scientific priorities and the necessity of conducting of research on natural disaster which occurs throughout the world and Azerbaijan. Relevant conceptions and classification, as well as local and regional aspects of emergence and repetition of natural disasters are investigated. Meanwhile, the method of an estimation of damage exposed due to natural disasters is studied. It is revealed that relevant scientific researches should be carried out not at local but global scale. Numerous terms and definitions on natural disasters available in scientific literature are analyzed, whereas economic-geographical bases of them are determined.

The second chapter deals with the multilateral study of functional and geographical parameters of influence of natural and anthropogenic factors on arising of natural disasters, typical for the territory of country, as well as the influence of them on territorial organization of economy. The map reflecting the widespread of natural disasters and relevantly experienced losses in economy is compiled.

The third chapter of dissertational work is devoted to comprehensive investigation of influence of natural disasters on such branches as oil- and gas industry, electric power industry, metallurgy, mechanical engineering and the industry of building materials that occupy important place in territorial organization of economy, as well as problems of environmental security. Problems related with industries that include specific features and objective law of the territorial organization of largest and leading branches of manufacturing in natural, economic and social conditions of the republic are revealed in the work.

In the fourth chapter of the dissertation, with taking into consideration the available ground fund, and also plant-growing and

livestock industries, the contemporary level of development of agriculture that plays significant role in the structure of Azerbaijani economy is comprehensively investigated. Moreover, the direct and indirect damage by various branches of the economy is determined, and corresponding recommendations on minimization of this damage are given.

The fifth chapter of dissertational work is devoted to comprehensive investigation of influence of natural disasters on the territorial organization of tourism economy of the republic and its regions, and also to relevantly created problems. The tourism potential of the operating tourism facilities of republic and its regions, situated in the zone of risk of natural disasters are specified. The urgency of studying adverse impact of natural disasters on the transport network and communication system of Azerbaijan Republic from the economic and geographical point of view is substantiated. The influence of various kinds of spread and developed natural disasters on transportation of goods and passengers through networks of railway and motor transport, and also communication network is studied in detail.

In the sixth chapter, the analysis concerning the struggle against natural disasters, the importance of social insurance and also the rendering of assistance on suffered population in case of natural disasters, is given. The mechanism of influence and management is studied. A model of regionalization depending on damage exposed to economic branches from natural disasters is created. The measures on prevention of natural disasters in accordance with the adopted state program (2004-2008 and 2009-2013 years) are shown.

In the conclusion part, economic and social-geographic problems of research carried out on influence of natural disasters on the economy and distribution of population in Azerbaijan Republic are formulated. Six maps, reflecting the damage of natural disasters are compiled, and corresponding recommendations are prepared.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ГЕОГРАФИИ им. акад. Г.А. АЛИЕВА**

На правах рукописи

НАРИМАН АЗИЗ оглу ПАШАЕВ

**ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ
СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЙ НА ХОЗЯЙСТВО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

5401.01 – Экономическая география

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора географических наук

БАКУ-2017